

Տ. ՏԱԶԱՏ Ծ. ՎԴՂ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ
«ՎԱՐԴԱՊԵՏ»ՆԵՐԸ
ԻԲՐ
ՀԱԻԱՏՔԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ
ԵՒ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ

Ե - ԺԸ ԴԱՐ

(Վաստակ, Զորութիւն, Արժեւորում)

THE "VARTABED"S
OF
THE ARMENIAN CHURCH
AS
TEACHERS OF FAITH
&
THEOLOGIAN

(From the 5th through the 18th centuries)

Լոս Անճելըս - Los Angeles
2016

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ «ՎԱՐԴԱՊԵՏ»ՆԵՐԸ

ՆԻԻԹԵՐ ՀԱՅ ՎԱՆԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ

S. ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ

**ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ «ՎԱՐԴԱՊԵՏ»ՆԵՐԸ
ԻԲՐ
ՀԱԻԱՏՔԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ
ԵԻ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ**

Ե - ԺԸ ԴԱՐ

(Վաստակ, Զորութիւն, Արժեւորում)

**THE “VARTABED”
OF
THE ARMENIAN CHURCH
AS
TEACHERS OF FAITH
&
THEOLOGIAN**

(From the 5th through the 18th centuries)

Լոս Անճելլոս - Los Angeles
2016

Զօն

ԳԵՂՕՆ (ԳԵԻՈՆ) ԵՒ ԺԱՆԷԹ ԳԵԻՈՆԵԱՆԻ

*«Զանա՛ Վարուժոյ աֆիւն ընարիր ըղլալ,
այնպիսի մշակ մը՝ որ իր գործերուն համար
ամէնալիք բան մը չունի, որպէս մէկը՝
որ ուղիղ կերպով կ'ուսուցանէ Վարուժոյ
ճշմարիտ պարգաւը»:*

Ա. Տիմոթէոս Բ.15

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆԱՅ / 5

ԴԻՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ / 7

ԳԼՈՒԽ Ա.

«Վարդապետության» կամ Ուսուցումի
Աստուածաշնչական Հիմքը / 13

ԳԼՈՒԽ Բ.

«Աւետարան»ի Քարոզութիւնը
Նախնական Եկեղեցւոյ մէջ / 22

ԳԼՈՒԽ Գ.

Հայ «Աստուածաբան» Վարդապետը
Եկեղեցւոյ Հայրերուն Հետքերով / 30

ԳԼՈՒԽ Դ.

Հայ Վարդապետը «Հաւատքի Ուսուցիչ»
Եւ «Աստուածաբան» / 58

ԳԼՈՒԽ Ե.

Հայ Վարդապետներու
Աստուածաբանական Ոլորտը / 84

ԳԼՈՒԽ Զ.

Հայ Վարդապետներու Աստուածաբանական
Երկերը.-

Ճառեր, Դաւանաբանական Գրութիւններ,
Մեկնութիւններ, Թուղթեր, Նամակներ,

Ծիսական Աղօթքներ, Կրօնական
Բանաստեղծություններ կամ Շարականներ,
Ներբողներ, Տաղեր, Կրօնական-Հոգևոր
Յորդորներ-Խրատներ, Վանական-Ճգնողական
Խրատներ (Բնագիրներ եւ Հրատարակու-
թիւններ, Երկերու Թարգմանութիւններ եւ
Ուսումնասիրութիւններ) / 97

Ա) Հայ Եկեղեցւոյ Դաւանական-Աստուածաբա-
նական եւ Կրօնական-Եկեղեցական Բնա-
գիրներ, Բնագիրներու Թարգմանութիւններ
եւ Հրատարակութիւններ / 99

Բ) Հայ Եկեղեցւոյ Դաւանութեան, Աստուածա-
բանութեան եւ Կրօնական-Եկեղեցական
Նիւթերու Ուսումնասիրութիւններ,
Մենագրութիւններ, Վերլուծումներ,
Արժեւորումներ / 118

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ / 127

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ԵՒ
ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ / 133

SYNOPSIS / 140

WESTERN DIOCESE OF
THE ARMENIAN CHURCH OF NORTH AMERICA

Հայաստանեայց Վիստանական Անելոսնայ Տինոսնայկ Վիճոսնայկ Վիճոսնայկ Դիճոսնայկ

HIS EMINENCE ARCHBISHOP HOVNAN DERDERIAN, PRIMATE

ԳԻՐ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳՆԱՀԱՏԱՆԱՑ

Ժողովուրդը առօրեայ խօսակցութեան մէջ յաճախ «վարդապետ» կը կոչէ եւ ամուսնացեալ եւ թէ՛ կուսակրօն եկեղեցականը՝ առանց անդրադառնալու վարդապետի մասնայատուկ կոչումին, աստիճանին, շնորհին եւ առաքելութեան:

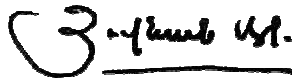
Կուսակրօն եկեղեցականներուն յատուկ վարդապետական մասնաւոր աստիճանները իրաւունք կուտան շնորհընկալին քարոզելու, մեկնելու եւ ուսուցանելու Սուրբ Գիրքը եւ անկէ բխող ճշմարտութիւնները, նաեւ՝ դաւանաբանական եզրայանգումներ ընելով:

Հոգշն. Տ. Տաճատ Ծ. Վրդ. Եարտըմեանի «*Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետները Իբր Շաւատքի Ուսուցիչ եւ Աստուածաբան*» աշխատութիւնը կը ներկայացնէ 5-18րդ դարերու ականաւոր վարդապետներու բոլր մը՝ անոնց գրական, հոգեւոր վաստակը, զօրութիւնը եւ արժեւորումը: Հայ եկեղեցւոյ աստուածաբանութեամբ (theology), հոգեկանութեամբ (spirituality) եւ մանաւանդ՝ վանականութեամբ (monasticism) հետաքրքրուողներ պիտի բացայայտեն դարերու հոլովոյթի ընդմէջէն միզի հասած սքանչելի գանձեր, որոնց համար պարտինք հայ եկեղեցւոյ ջանասէր, ուսումնական եւ աղօթասաց վարդապետներուն:

Վստահ ենք, որ շատեր պիտի օգտուին հոգեշահ այս աշխատանքէն՝ եկեղեցականներ, ժառանգաւորներ, հայագէտներ եւ պարզ հաւատացեալներ:

Սրտագինս կը շնորհաւորենք Հոգեշնորհ Հայր Սուրբը այս բացառիկ ուսումնասիրութիւնը լոյս ընծայելու առթիւ՝ մաղթելով բեղուն գրական եւ հոգեւոր կեանք ի փառս Աստուծոյ, մեր Սբ. Եկեղեցւոյ եւ ի շահ նորահաս սերունդներու դաստիարակութեան:

Աղօթարար՝

 Զեյնեպ Աղ.

Յովնան Արք. Տէրտէրեան

Առաջնորդ

Միացեալ Նահանգներու Արեւմտեան Թեմի

7 Յունուար, 2016

Պըրպէնք

ԴԻՏԱԻՈՐՈՒԹԻՒՆ

Ներկայ ուսումնասիրութեամբ ներկայացուած պատմական նիւթը, որ սերտօրէն կը վերաբերի Հայ Վանականութեան Պատմութեան, մերձեցում մըն է՝ յատուկ դիտանկիւնէ մը դիտելու Հայ Առաքելական Եկեղեցոյ «Վարդապետ»ները, որոնք Հայ Կեանքին հոգեկան եւ իմացական կորիզը եւ շունչը դարձան: Բայց ո՞վ կրնայ համարձակիլ կատարելապէս չափել անոնց իմացական կերպարանքները եւ հոգեկան-կրօնական աշխարհը, ինչպէս «մարդ» յոացքին անհուն ընդարձակութիւնը: Մենք կրնանք զանոնք մօտեցնել միայն «երկնային»ին եւ «հոգեղէն»ին, որոշ չափով հասկնալու համար անոնց կեանքին լարումը եւ ճիգը, անոնց մեզի պարզեւած շունչը, շնորհքը, ներքին հեղումը:

Ժամանակի ընթացքին, Հայ «Վանական Վարդապետ»ներուն նուիրումը եւ տքնանքը ստեղծեց Հայ Եկեղեցիին կրօնական ըմբռնումները, մշակեց, յստակեց, ճշտեց ու զարգացուց դաւանական եւ դաւանաբանական մտածողութիւնը, բանաձեւեց անոնց խորքը, հիմնապէս կազմաւորելով Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետութեան «աստուածաբանութիւն»ը:

Այսպէս է որ ձեւացաւ թէ՛ Հայ Եկեղեցոյ աստուածաբանութիւնը (Armenian Church Theology), թէ՛ անոր հոգեկանութիւնը (Armenian Church Spirituality) եւ թէ՛ Հայ Վանական Հոգեկանութիւնը (Armenian Monastic Spirituality):

Այսօր մենք կարօտը ունինք Հայ Եկեղեցոյ «Վարդապետ»ներուն, որոնք անցեալին՝ մէկ կողմ թողած աշխարհի պերճանքը եւ մարդկային անցողիկ նանրութիւններուն գումարը, հանդիսացան Հայ Եկեղեցոյ

Աստուածաբանութեան եւ Հոգեկանութեան ապրուած, հաւատաւոր եւ ամբակոտ սիւները, տալով իրենց Քրիստոնէական Հաւատքին, եկեղեցական ու հոգեւոր անհատականութեան թրթիռները, յանուն Յիսուս Քրիստոսի, յանուն Քրիստոնէական Կրօնքի ուղղափառ սկզբունքներուն եւ յանուն Եկեղեցւոյ դաւանական-աստուածաբանական ու բարոյական մտածողութեան:

Անոնց քրիստոնէական գիտութիւնը եւ հմտութիւնը, Քրիստոնէական ընդարձակ մտածողութիւնը եւ գրաւոր թողած վաստակը (հաւատքի եւ դաւանական բովանդակութեամբ «Ճառ»եր, «Թուղթ»եր, Աստուածաշունչ Մատենի Մեկնութիւններ, Պաշտամունքային-Ծիսական Աղօթքներ, Մեղեդիներ, Երգեր, Շարականներ, Ներբողեաններ, հաւատացեալներուն, եկեղեցականներուն եւ վանականներուն ուղղուած Խրատները, եւայլն, եւայլն), կրօնական-եկեղեցական իսկական գանձարան մը կը կազմեն, հարստութիւն մը, ուր կը պարզուի Քրիստոսի Անձին եւ Փրկագործութեան աստուծային ամբողջ Խորհուրդը՝ հաւատացեալ մարդոց ներքին հիմերը ցնցող, ... դէպի Երկինք տանող...:

Ե-ԺԸ դարերու «Վարդապետ»ները հաւատացին իրենց յատուկ եւ պատասխանատու առաքելութեան՝ Եկեղեցւոյ եւ ժողովուրդին համար: Անոնք, իրենց շնորհուած կարելիութիւններէն օգտուելով, եկեղեցական-կրօնական մտածողութեամբ եւ կենդանի հաւատքով դրոշմուած աշխատանքներով, Հոգեւոր Մշակոյթի կրակին խտութիւնը ապրեցան ու տուին Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ գոյատեւումին բոլոր տեսակի երաշխիքները:

Անոնց թողած հարուստ վաստակը կը մղէ մեզ փոխադրուելու դէպի Եկեղեցւոյ անցեալ ժամանակները՝

դիտելու անոնց դէպի երկինք ձգտող հաւատքը, նուիրումի անգապելի թափը, քրտինքը եւ աստուածաբանական մտածողութիւնը: «Աստուծոյ Խօսքը» կարդալը, իւրացնելը, այդ Խօսքը եւ Խորհուրդը բացատրելը եւ «աստուածաբանել»ը կամ այդ Խօսքին ուսուցումը՝ տիրական շարժում մը եղաւ անոնց կեանքին մէջ:

Լաւ գիտենք թէ հին օրերու մեր Վանքերը միայն ճգնակեցութեամբ (ascetic life) եւ ներհայեցողութեամբ (contemplation) չէ որ կը պահէին իրենց Վանականները, այլեւ սորվողներ, սորվեցնողներ՝ մարդոց ներքին ծաւալը կշտացնելու, երկինքէն իջած «Փրկութեան Աւետիսը» աւետելու, մարդոց թշուառութիւնը ամոքելու, Աստուծմէ իջած Մեծ Խորհուրդը եւ մահուան ճիրաններէն ազատագրելու խորհուրդը հաղորդելու՝ մարդոց եւ աշխարհի չարիքին դէմ նետելով իրենց հոգիին կայծը, շնորհքը, պատգամը: Սբ. Գրիգոր Վրդ. Նարեկացին, օրինակ, հարազատ արձագանգը կ'ըլլայ այս իրականութեան, երբ ան Աստուծմէ կը խնդրէ. - «Շնորհեա՛ եւ ինձ մեղաւորիս խօսել եւ համարձակութեամբ զկենդանաբար Խորհուրդ Աւետեաց Աւետարանիդ, հետեւել արագաթոյ՛չ ընթացիւք մտաց ընդ անհուն ասպարեզս քոյինաշունչ Կտակարանց: Եւ ի մատչել իմ ի գլուխ հանդիսի մեկնութեան Բանի՛ նախաժամանեցէ առ իս գրութիւն քո՛ խօսելով յիս զարժանն եւ զպիտանիսն եւ զհաճոյսն քո ի ժամանակի, ի փառս եւ ի գովեստ աստուածութեանդ քոյ եւ ի լրութիւն շինութեան Կաթողիկէ՛ Եկեղեցոյ» եւ «Արժանի լինել առնել եւ ուսուցանել՝ յօրինակ բարեաց աստուածասէր լսողաց»¹:

Այս մասին հաստատ գաղափար մը կրնաք կազմել, եթէ յաջողիք թելադրուած հեղինակի մը զոյգ աշ-

խատանքներուն՝ երկու հազարէ աւելի էջերը համբերութեամբ կարդալ. դուք ա՛յն ատեն կը հասկնաք ի՛նչ է ըսուածը...²:

Անոնք ապրեցան Աստուծոյ Խօսքին եւ Լոյսին դիւթանքը՝ կեանքին ակօսով: Աղօթեցին, ճգնեցան, խօսեցան, քարոզեցին եւ վկայեցին, մեկնաբանեցին, ճառեցին, գրեցին եւ սորվեցուցին: Գործեր, այսինքն, հաւատքով, հոգիով, միտքով եւ ջիղերով ապրուած, ապրումներու եւ կրօնական սէւեռումներու աղբիւրները հետազօտելու եւ խուզարկելու իմացական աշխատանքով մը ոճաւորուած: Բոլորն ալ Եկեղեցոյ հաւատարիմ, հարազատ, ուղղափառ, միշտ հողէն անդին երթալու ցանկութիւններ թելադրելով:

Ահաւասիկ, Հայ «Վարդապետ»ներու արեան եւ հոգեւոր աւազանին մէջ խարսխուած խորունկ պատգամը:

«Վարդապետները» -Հայ Եկեղեցոյ հոգեւոր եւ իմացական «Ընտրանին»- անյոդողող ջիղերը դարձան՝ Եկեղեցոյ դիմագիծին եւ եկեղեցական մտածողութեան տալով հոգի, զօրութիւն, կեցուածք եւ առաքելութեան ընթացք: Լաւ հասկնանք այս հաստատումին տարողութիւնը:

Հայ Եկեղեցոյ այս «Ընտրանին» հաւատաց իր առաքելութեան, հոգիի, մտքի եւ գրիչի առաքելութեան, ինչպէս իրեն վստահուած պաշտօնին: Այդ Ընտրանիին մաս կազմող անձնաւորութիւնները սքանչելի հոգի եւ հմտութիւն ունեցող կրօնական դէմքեր եղան:

Վարդապետները կոչեցի Հայ Եկեղեցոյ «Ընտրանին»:

Այս եզրը ամէնէն յարմար, պատշաճ, լաւագոյն արտայայտութիւնը եւ բնորոշումը կը գտնէ, եթէ համեստ ըլլանք ապահովել այդ եզրին տարազը իր ճշգրիտ տարողութեամբ՝ անոնց յատկանշական աշխատանքը, դերը, կարեւորութիւնը, նշանակութիւնը եւ կրօնական-

Եկեղեցական-ազգային ամբողջ առաքելությունը բացատրող: Անոնց հաւատքը, համոզումը, հմտությունը, առաքելությունը, ծառայությունը եւ թողած վաստակը՝ զիրենք արժանի կը դարձնեն այս պատկառելի տիտղոսին: Վաստա՞կ...: Առաքելություն, սպասաւորություն, գիրք եւ գրականություն միայն տեսանելի եւ շօշափելի ձեւեր ու երեւոյթներ չեն, այլ անոնց մէջ կը խօսի երկնաւորը՝ «Աստուծոյ Խօսքը», կը հնչէ Հոգիին շնորհքները, կը կրէ հաւատքի գրականութեան կնիքը եւ Հայ Եկեղեցոյ թելադրիչ վկայությունը՝ միշտ յատկանշական ու խորունկ:

Մեր ներկայ ուսումնասիրությունը կը միտի կիրարկել հաւատքի էական զսպանակ մը նաեւ, որ մեր Հիներու հաւատացածին, կատարածին եւ վկայութեան հանդէպ խոր յարգանք ունի: Ի վերջոյ կա՞յ արդեօք աւելի խօսուն վկայություն մը աշխարհի առջեւ թէ մենք, իբր Հայ Եկեղեցի, իրապէս կը հաւատանք զգացողական ու բանական տեսողությունը գերազանցող երկնային իրականութեան մը...:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

«ԴԻՏԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ»

¹. ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՑԻ, Մատեան Ողբերգութեան, Երեւան, 1985, Բան ԼԴ., Բ., էջ 385 եւ 386, քննական հրտկ., աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Մ. Խաչատրեանի եւ Ա. Ա. Ղազինեանի: Մէջբերուած խօսքին արեւմտահայերէնը կը թելադրէ այսպէս՝ «Շնորհի՛ մեղաւորիս եւս՝ համարձակութեամբ խօսիլ Աւետարանիդ կենդանարար Խորհուրդը, եւ մտքի արագաթոյշ ընթացքով կտրել անցնիլ Քու շունչովդ գրուած Կտակարաններու անհուն ասպարէզէն. ու երբ կը մօտենամ Խօսքիդ մեկնութեան կէտին, նախ ինծի թող հասնի Քու գթութիւնդ եւ իմ մէջս թող խօսի Քու աստուածութեանդ փառքին ու գովեստին համար, եւ ինչ որ հաճոյ է Քեզի՝ ընդհանուր Եկեղեցւոյ լիութեան եւ շինութեան համար»..., «Որպէսզի արժանի ըլլամ բարի օրինակ ընծայել եւ սորվեցնել աստուածասէր ունկնդիրներուն» (ՆԱՐԵԿ Աղօթամատեան, Անթիլիաս, 1970, Բան ԼԴ. Բ., էջ 169 եւ 170, արեւմտահայ թրգմ. Թորգոմ Եպիսկոպոսի):

². Տե՛ս ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայագիր Դպրութեան Ուսումնագիտական Կեդրոնները, Դպրոցները, Դպրեվանքերը, Վարդապետարանները, Ճեմարանները, Ակադեմիաները եւ Համալսարանները Միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում, Ե-ԺԶ դար, երկու հատոր, Լիզպոն, 1998 եւ նոյն Հեղինակին Հայ Դպրութեան Պատմութիւնը՝ քննական Տեսութեամբ, երեք հատոր, Անթիլիաս, 2000:

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԿԱՄ ՈՒՍՈՒՑՈՒՄԻ

ԱՍՏՈՒԱԾԱՇՆՉԱԿԱՆ ՀԻՄՔԸ

Աստուածաշունչի զոյգ Կտակարաններուն մէջ, Հաւատքը խարսխուած է «Աստուածային Յայտնութեան» վրայ: Բայց այս յայտնութիւնը մարդոց ծանօթութեան պէտք է հասնի իր մանրամասնութիւններով, անոր հետեանքներով եւ գործնական ապրումներու ուղիներով: Ասկէ կը հետեւի՝ ժողովուրդին մէջ ուսուցումի կամ «վարդապետութեան պաշտօն»ին եւ աշխատանքին նշանակութիւնը եւ կարեւորութիւնը: Այս ուսուցումն է, որ ցուցմունքներ կու տայ եւ այդ ցուցմունքներով մարդոց կը փոխանցուի «Աստուծոյ Խօսքը», «աստուածային գիտելիքները»: Կրօնական ասպարէզէն ներս, այս մէկը՝ ամենէն առաջ կը կատարուի «Քարոզութեան» ձեւի տակ, որ նաեւ կ'աւետէ մարդուս փրկութիւնը «Աստուծոյ կողմէ» եւ ապա կը հայթայթէ աւելի խոր ծանօթութիւններ եւ գիտելիքներ այդ մասին:

Ա) Հիւ ՎՏԱԿԱՐԱՆին մէջ կրօնական ուսուցումի պարտականութիւնը կը կատարուէր հետեւեալ միջոցներով.-

1.- ԸՆՏԱՆԻՔԻ ՀԱՅՐԵՐը իրենց զաւակներուն՝ ժառանգութեան մը պէս պէտք է փոխանցէին «Կրօնական Կտակը» եւ սորվեցնէին՝ Մովսէս Մարգարէին կողմէ յանձնարարուած Աստուծոյ Օրէնքները.- «Այս պատգամները, որ այսօր կը հաղորդեմ քեզի, կը պահես

մտքիդ եւ հոգիիդ մէջ: Անոնք կը հաղորդես քու զաւակներուդ եւ անոնց մասին կը խօսիս, երբ տունը նստած ես, երբ ճանապարհին ես եւ կամ պառկած: Այս պատգամները (օրէնքները եւ կանոնները) կը կապես ձեռքիդ, որպէսզի մնան անշարժ քու աչքերուդ առջեւ. անոնք կը գրես նաեւ բնակարաններուդ մուտքին ու դռներուն վրայ» (Երկրորդ Օրէնք Զ. 6-9):

Ուստի, կրօնական ուսուցումը կը սկսի ընտանիքէն:

2.- Հրեայ ՔԱՀԱՆԱՆԵՐը մեծ պատասխանատուութիւն ունէին ուսուցումի առաքելութեան մէջ: Ունենալով ծիսական պաշտամունքին եւ Օրէնքին պահպանումի պատասխանատուութիւնը, անոնք պարտաւոր էին նաեւ ուսուցիչի դերը ստանձնել: Մովսէս, ստանալով Աստուծոյ Պատուիրանները, Պատգամները եւ Օրէնքները՝ «Եկաւ ու ժողովուրդին յայտնեց» եւ ծանօթացուց (Ելք ԻԴ. 3): Հետեւաբար, Մովսէս դարձաւ առաջին ուսուցիչը Հրեաներուն: Ղեւտացի քահանաները ստանձնեցին Աստուծոյ Օրէնքները սորվեցնելու եւ մեկնաբանելու պարտականութիւնը, որպէսզի կարելի ըլլար անոնց պահպանումը եւ գործադրութիւնը: Հրահանգուած էր անոնց՝ «Խստօրէն հետեւիլ, որպէսզի կատարեն ճիշտ այնպէս, ինչպէս յանձնարարեցին անոնք» (Երկրորդ Օրէնք ԺԷ. 9-10):

Սամուէլի պէս անձ մը լի էր խղճմտօրէն կատարելու այս պարտականութիւնը՝ «Բարի եւ ուղիղ ճանապարհը» ցոյց տալու մարդոց (Ա. Թագաւորութիւն ԺԲ. 23): Խրատը կամ յորդորը բնականօրէն խառնուած եւ միացած է ուսուցումին՝ ժողովուրդը առաջնորդելու համար հաւատքի կեանքին եւ գործադրելու Աստուծոյ Օրէնքները:

Քահանաներու քարոզութեան մասին յատուկ արտայայտութիւններ կան, ուր ուսուցանելու բառամթերքը բացայայտ կը նշմարուի.-

- «Լսէ՛, Իսրայէլ, այն Օրէնքները եւ Կանոնները, որ այսօր կը սորվեցնեմ քեզի» (Երկրորդ Օրէնք Դ. 1):
- «Սորվեցէ՛ք եւ հետեւեցէ՛ք, որպէսզի կիրարկէք զանոնք» (Երկրորդ Օրէնք Ե. 1):
- «Իմացի՛ր այսօր եւ մտքիդ առջեւ ունեցիր, որ քու Աստուածդ Աստուած է ... եւ բացի Իրմէ ուրիշ Աստուած չկայ» (Երկրորդ Օրէնք Դ. 39):
- «Հարցուցէ՛ք» (Երկրորդ Օրէնք Դ. 32):
- «Նայէ՛ դուն քեզի եւ եղիր չափազանց զգոյշ. մի՛ մոռնար այն բոլոր բաները, որ տեսան քու աչքերդ. քու կեանքիդ բոլոր օրերուն՝ սրտէդ դուրս թող չգան անոնք: Անոնք կը հաղորդես քու որդիներուդ եւ անոնց որդիներուն» (Երկրորդ Օրէնք Գ. 9):

3.- ՄԱՐԳԱՐԷՆԵՐը ուղղակիօրէն յանձնարարութիւններ կ'առնէին Աստուծմէ, շարունակաբար կը շեշտէին ու կը կատարէին ուսուցողական շատ լուրջ աշխատանք:

4.- Հին Կտակարանին «ԻՄԱՍՏՈՒՆՆԵՐ»ը իսկական ուսուցիչներ էին: Օրինակ. Ժողովողի Գիրքին հեղինակը՝ Սողոմոն Իմաստուն «Գիտութիւն սորվեցուց ժողովուրդին» (Ժողովող ԺԲ. 9): Իմաստուն Սիրաքը, «Որ կը սորվեցնէ իր զաւակին...» (Իմաստութիւն Սիրաքի Լ. 3): Անոնք կը սորվեցնէին իսկական «իմաստութիւնը» (Յոբ ԼԳ. 33), ծանօթութիւն կամ գիտութիւն (Առակներ Ա. 5) եւ «Տիրոջ երկիւղը» (Մաղմուս 34 [33], 11): Ուրիշ խօսքով, «Իմաստուն»ները կը սորվեցնէին կրօնական ու բարոյական գիտութիւն, սկզբունքներ եւ

օրէնքներ, որոնք պայմաններ էին երջանիկ կեանքի մը համար:

Բ.- ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ՝
ԱԻԵՏԱՐԱՆՆԵՐ

Աւետարաններու մէջ կը նկարագրուի թէ Յիսուսի առաքելական գործունէութեան մէջ՝ ուսուցումը էական երեւոյթ (aspect) մըն էր: «Ան կը սորվեցնէր ժողովարաններուն մէջ եւ կը քարոզէր Արքայութեան Աւետարանը» (Մատթ. Դ. 23: Յովհ. Զ. 60): Յիսուս կը սորվեցնէր տաճարին մէջ (Մտթ. ԻԱ. 23): «Յիսուս տաճար ելաւ եւ սկսաւ սորվեցնել» (Յովհ. Է. 14: Յովհ. Ը. 20): Յիսուս զինքը ձերբակալելու եկող ամբոյսին ըսաւ.- «Ամէն օր տաճարին մէջ ձեզի հետ կը նստէի եւ կը սորվեցնէի» (Մատթ. ԻԶ. 55): Ասոր համար թէ՛ Առաքեալները եւ թէ՛ ժողովուրդը Յիսուսը կոչեցին «Րաբբի», այսինքն՝ «Վարդապետ» կամ «Ուսուցիչ» (Յովհ. ԺԳ. 13: Մատթ. ԻԲ. 16: Մարկոս Թ. 4 եւ Ժ. 51, եւայլն): Յիսուս ո՛չ միայն ընդունեցաւ իրեն տրուած այս պատիւի տիտղոսը, որովհետեւ կը սորվեցնէր, այլ նաեւ Ինքնիրեն կը վերագրէր նաեւ Հրէական ամբողջ Օրէնքը մեկնաբանելու եւ կատարելագործելու իրաւունքը, իշխանութիւնը.- «Մի՛ կարծէք թէ Օրէնքը կամ Մարգարէները ջնջելու եկած եմ. չեմ եկած ջնջելու, այլ լրացնելու» (ամբողջացնելու, կատարելագործելու, Մատթ. Ե. 17): Յիսուսի քարոզութիւնը մեծ տպաւորութիւն կը թողոր լսողներուն վրայ.- «Ժողովուրդը զարմացած էր անոր վարդապետութեան վրայ, որովհետեւ իշխանութիւն ունեցողի նման կը սորվեցնէր եւ ո՛չ (հրեայ) դպիրներուն պէս» (Մատթ. Է. 28 եւ ԺԳ. 54-55: Մարկոս Ա. 27 եւ ԺԱ. 18):

Գ.- ՆՈՐ ԿՏԱԿԱՐԱՆ՝

ԱՌԱՔԵԱԼՆԵՐՈՒՆ

ՈՒՍՈՒՑՈՂԱԿԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹԻՒՆԸ

Յիսուսի Յարութենէն ետք՝ Առաքեալները Իրմէ ստացան յատուկ յանձնարարութիւններ, դառնալով «Քարոզիչներ, Առաքեալներ եւ Ուսուցիչներ».- «Գացէ՛ք, աշակերտեցէ՛ք բոլոր ազգերը...: Սորվեցուցէ՛ք անոնց պահել՝ ինչ որ պատուիրեցի ձեզի» (Մատթ. ԻԸ. 19-20): Այս ընդհանուր աշխատանքը կատարելու համար, Յիսուս խոստացաւ անոնց ժամանակին ուղարկել Սուրբ Հոգին, որ իրենց «Պիտի սորվեցնէ ամէն ինչ եւ պիտի յիշեցնէ» (Յովհ. ԺԴ. 26): Անկէ ետք, աշակերտները կարող պիտի ըլլան խօսելու հեղինակութեամբ, որովհետեւ Յիսուս անոնց հետ պիտի ըլլայ մինչեւ աշխարհի վերջը, ինչպէս Ինքը՝ Յիսուս ըսեր էր անոնց (Մատթ. ԻԸ. 20):

Սուրբ Հոգիի գալուստէն (Հոգեգալուստէն) ետք, Առաքեալները ստանձնեցին աւետարանելու, քարոզելու եւ ուսուցանելու առաքելութիւնը եւ կատարեցին «Յիսուսի անունով» (Առաքեալներու Գործեր Դ. 18 եւ Ե. 28), որուն խօսքերը եւ գործերը թէ՛ հաւատք եւ թէ՛ խթան դարձան այդ առաքելութեան: Առաքեալները, Յիսուսի նման, քարոզեցին, աւետեցին եւ սորվեցուցին տաճարին մէջ (Առաքեալ. Գործեր Ե. 21), ժողովարանին մէջ (Առաքեալ. Գործեր ԺԳ. 14) եւ «Ամէն օր, թէ՛ տաճարին եւ թէ՛ իրենց տուներուն մէջ, անդադար կը սորվեցնէին՝ Յիսուս Քրիստոսը քարոզելով» (Առաքեալ. Գործեր Ե. 42), կը քարոզէին Փրկութեան Պատգամը, Յիսուս՝ իբր սպասուած Մեսիան եւ Յիսուսը՝ իբր Աստուծոյ Որդին: Անոնք կը քարոզէին ու կը սորվեցնէին, որպէսզի լսողները ճանչնան Քրիստոսը, դարձի գան եւ

հաւատան Յիսուսի Անձին՝ ստանալու համար Աստուծոյ Սուրբ Հոգին եւ չենթարկուելու համար Աստուծոյ դատաստանին:

Առաքեալներուն միջոցով Քրիստոսի Կրօնքը Հրէաստանի մէջ տարածուելէ յետոյ՝ անոնց քարոզութիւնը եւ ուսուցողական առաքելութիւնը անցաւ Յունաստան: Հոն «Աստուծոյ Խօսքն» է, որ Պօղոս Առաքեալը քարոզեց, սորվեցուց եւ ծանօթացուց (Առաքեալ. Գործեր ԺԸ. 11): «Աստուած զիս առաքեալ եւ հեթանոսներու ուսուցիչ կարգեց, որպէսզի այդ աւետիսը տամ անոնց» (Բ. Տիմոթէոս Ա. 11): Ան կու տար իր անձնական վկայութիւնը, կը փոխանցէր իր ստացած հաւատքը, Յիսուսի «Փրկութեան Աւետարանը»: Նոյն Պօղոս Առաքեալը կը յանձնարարէր իր Տիմոթէոս Աշակերտին՝ ըսելով.- «Հոգ տար իրենց՝ Աստուծոյ Խօսքէն կարդալով, յորդորելով զիրենք եւ սորվեցնելով» (Ա. Տիմոթէոս Դ. 13):

Յովհաննէս Մկրտիչի մասին Աւետարանիչը կ'ըսէ.- «Շատ յորդորներով կը քարոզէր ժողովուրդին» (Ղուկաս Գ. 18):

Պետրոս Առաքեալ, իր կարգին, կը վկայէ թէ հաւատացեալներուն մէջ Աստուծոյ Հոգին է որ կը թափէր ու կը ներգործէր (Հմատ. Առաքեալ. Գործեր Բ. 14-18): Աստուծոյ Հոգին, որ հաւատացեալներուն մէջ կը բնակի ... «Ան է որ կը սորվեցնէ ամէն բան եւ կը սորվեցնէ ճշմարիտը» (Ա. Յովհ. Բ. 27):

Ասկէ զատ, Սուրբ Հոգին, իր շնորհաձիր պարգեւներով (kharism, charisma), նոր ուսուցիչներ, վարդապետներ պիտի յառաջացնէ Եկեղեցւոյ մէջ, որոնց պիտի օգնէ աւետարանութեան կամ քարոզութեան մէջ:

Այսպէս է որ ձեւացած է Աւետարանի բովանդակութեան քարոզութիւնը եւ «վարդապետութիւնը» (doctrine),

որ Եկեղեցւոյ առաքելութեան կանոնը եւ մնայուն յանձնառութիւնը դարձաւ:

Մեր օրերուն, «քարոզել» եզրը կրօնական հասկացողութեամբ կը կիրարկենք հետեւեալ նշանակութեամբ.՝ Մարդուս աւետել «Փրկութեան Աւետիսը», Աստուծոյ կողմէ փրկութեան եղելութիւնը քարոզել, Աստուծոյ Մարդեղութիւնը եւ Փրկագործութիւնը աւետարանել: Սակայն, Քրիստոնէական Քարոզութեան պաշտօնական հռչակումին «բովանդակութիւնը» եղելութիւն մըն է.՝ այսինքն՝ թէ Յիսուս Քրիստոս Տէր է, Աստուած է եւ Փրկիչ մարդկութեան: Ա՛յս է քարոզութեան կորիզը, բովանդակութիւնը եւ նպատակը: Ասկէ կը բխի Յիսուս Քրիստոսի Խօսքերուն եւ Վարդապետութեան կարեւորութիւնը եւ նշանակութիւնը:

Միեւնոյն եզրը Յովհաննէս Մկրտիչի եւ Յիսուսի կողմէ կը գործածուի իբր քարոզութեան սկիզբ եւ մեկնակէտ.՝ «Ապաշխարեցէք» (Մատթ. Բ. 2), «Յիսուս սկսաւ քարոզել եւ ըսել. Ապաշխարեցէք, որովհետեւ մօտեցած է Երկնքի Արքայութիւնը» (Մատթ. Դ. 17): Յիսուս այսպէս է որ սկսաւ իր առաքելութիւնը: Ասիկա՛ է յայտարարուած ճշմարտութիւնը եւ այս յայտարարութեամբ կը պահանջուի յանձնառութիւն մը Աստուծոյ յայտնած Խօսքին եւ Ճշմարտութեան դիմաց: Աստուծոյ թէ՛ Խօսքը եւ թէ՛ Ճշմարտութիւնը կեանքի արժէք ունին.՝ «Դուք ձեր սրտին մէջ պահեցէք Տիրոջ Խօսքերը, որ սկիզբէն լսեցիք: Եթէ ձեր մէջ պահէք ինչ որ սկիզբէն ստրվեցաք, դուք ալ Հօր եւ Որդիին միացած պիտի մնաք: Եւ ասիկա նոյնինքն Յաւիտենական Կեանքն է, որ Քրիստոս մեզի խոստացաւ» (Ա. Յովհ. Բ. 24-25):

Յիսուսի Աշակերտները նոյնը քարոզեցին, թելադրուած նոյնինքն Յիսուսէն.՝ «Քարոզեցէ՛ք եւ ըսէ՛ք, թէ մօտե-

ցեր է Երկնքի Արքայութիւնը» (Մատթ. Ժ. 7): Քարոզութիւնը նկատուեցաւ նաեւ ուսուցում: Յիսուս «Լեռը ելաւ ու երբ նստաւ՝ մօտեցան աշակերտները եւ բերանը բանալով կը սորվեցնէր անոնց» (Մատթ. Ե. 2): Աշակերտները, ինչպէս վերը նշեցի, նոյնը կատարեցին, համաձայն յարութիւն առած Յիսուսի հրահանգին (Մատթ. ԻԸ. 20): Պօղոս Առաքեալ մեծ հոգատարութեամբ պատրաստուած է, երբ օրինակի համար կը վերլուծէ, կը սորվեցնէ «Խաչին իմաստութիւնը» (Ա. Կորնթ. Ա. 20-24) կամ Մկրտութիւնը իբր մասնակցութիւն Յիսուսի մահուան եւ յարութեան.- «Չէ՞ք գիտեր թէ մենք, որ Յիսուս Քրիստոսի միանալով մկրտուեցանք, մկրտութեամբ Անոր մահուան հաղորդակից դարձանք: Այսինքն՝ մկրտութեամբ Անոր հետ միասին թաղուեցանք եւ մահուան հաղորդ եղանք, որպէսզի ինչպէս Քրիստոս Հօրը փառքով յարութիւն առաւ մեռելներէն, նոյնպէս մենք ալ նորոգուած կեանքով ապրինք: Եթէ Քրիստոսի կցորդ եղանք՝ իրեն պէս մեռնելով, նոյնպէս Իրեն կցորդ պիտի ըլլանք՝ Իրեն հետ յարութիւն առնելով: Գիտենք թէ մեր մէջ եղող հին մարդը Անոր խաչակից եղաւ, որպէսզի մեղանշական մարդը մեռնի, որպէսզի այլեւս մեղքին չծառայենք: Որովհետեւ երբ մէկը մեռնի՝ այլեւս ազատած է մեղքէն: Քանի որ մենք մեռանք Քրիստոսի հետ, կը հաւատանք թէ նաեւ Անոր հետ պիտի ապրինք» (Հռոմայեցի Զ. 3-8):

Այսպէս է որ քարոզիչը կը դառնայ Քրիստոնէական Կրօնքին «Վարդապետը», «Ուսուցիչը» եւ «Աստուածաբան»ը: Սակայն աստուածաբանը արժանի կը դառնայ այս տիտղոսին միայն այն ատեն, երբ անդադրում կերպով մատնանիշ կ'ընէ Յիսուսի զատկական խորհուրդը, այսինքն՝ Անոր չարչարանքները եւ յարութիւնը՝ փրկութեան ենթահողին եւ հեռանկարին վրայ: Էականը եւ

հիմնական ազդակը (factor) Ինքը՝ Յիսուս Քրիստոսն է։ Այս վկայութեան անընդհատ եւ անընդմեջ աւանդութեան շնորհիւ է որ Քրիստոնէական Քարոզչութիւնը յաջողեցաւ լսելի դարձնել «Աստուծոյ Խօսքը»։ Քարոզիչը «Պարզապէս Աստուծոյ գործակիցն է» (Ա. Կորնթ. Գ. 3)։ «Մենք, որ անկեղծօրէն կը խօսինք Աստուծոյ առջեւ՝ իբր Քրիստոսի միացած Աստուծոյ պատգամատրները» (Բ. Կորնթ. Բ. 17)։ «Մենք Քրիստոսի կողմէ պատգամատրութիւն կ'ընենք, այնպէս որ կարծես Աստուած Ինքը մեր միջոցով կը խօսի ձեզի» (Բ. Կորնթ. Ե. 20)։

Խաչի քարոզիչներուն համար Պօղոս Առաքեալ կ'ըսէ.- «Շարունակ Յիսուսի մահը մեր մարմիններուն մէջ կը կրենք, որպէսզի Յիսուսի կեանքն ալ մեր մարմիններուն մէջ յայտնուի։ Որքան ատեն, որ կ'ապրինք, միշտ մահուան կը մատնուինք Յիսուսի սիրոյն, որպէսզի նաեւ Յիսուսի կեանքը յայտնուի մեր մահկանացու մարմիններուն մէջ։ Այսպէս, մահը կը ներգործէ մեր մէջ, որպէսզի կեանքը ներգործէ մեր մէջ» (Բ. Կորնթ. Դ. 10-12)։

Ուրիշ խօսքով՝ «Խաչի քարոզիչները» կը պատկանին «Ապրող Մեծ Խաչեալին»՝ Յիսուս Քրիստոսին։

ԳԼՈՒԽ Բ.

«ԱԻԵՏԱՐԱՆ»ԻՆ ՔԱՐՈԶՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՄԷԶ

Պօղոս Առաքեալ կ'ըսէ.- «Աստուած ուզեց յիմարութիւն համարուած Խաչին ՔԱՐՈԶՈՒԹԵԱՄԲ փրկել անոնք՝ որ կը հաւատան» (Ա. Կորնթ. Ա. 21):

Այս նախադասութեան մէջ «քարոզութիւն» եզրը (preaching) կը նշանակէ ո՛չ միայն քարոզիչին կատարած աշխատանքը, արարքը (act), այլ ա՛յն, ինչ որ քարոզիչը «կը քարոզէ», այսինքն՝ անոր «Պատգամը» (message):

Նոյնն է Պետրոս Առաքեալին հետեւեալ արտայայտութիւնը.- «Տիրոջ Խօսքը ... այն Աւետարանն է, որ ձեզի քարոզուեցաւ» (Ա. Պետրոս Ա. 25): Յայտնի է, ուրեմն, թէ Քարոզութիւնը «պատգամ մը» ունի եւ այդ մէկը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ «Աստուծոյ Խօսքը», «Փրկութեան Աւետարանը», «Աստուծոյ Աւետարանը», «Յիսուսի Աւետարանը», իսպառած եւ յարութիւն առած ՅԻՍՈՒՍ ՔՐԻՍՏՈՍԸ: Քարոզութիւնը՝ Քրիստոնէութեան հանրային յայտարարութիւնն է, անոր հռչակումը: Ըսի՝ «Քարոզել»ը ունի առարկայ մը, բովանդակութիւն մը.- Յիսուսի Աւետարանը եւ այս իմաստով մենք՝ Հայերս «Քարոզել» բային իբր համարժէք կը գործածենք նաեւ «Աւետարանել» եզրը, որ կը նշանակէ «Աւետարանը քարոզել» (լատն. Evangelium praedico): «Աւետարանել» կը նշանակէ «Քարոզել զԱւետարանն Քրիստոսի կամ զՎարդապետութիւն Աւետարանին Քրիստոսի»: «Աւետարան»

կը նշանակէ «աւետիս», աւետել.- «Տալ զաւետիս ի փրկութիւն հոգւոց», «Զաւետարանումն զալստեանն Քրիստոսի. աւետալից քարոզութիւն Քրիստոսի եւ Առաքելոց»¹:

Յիսուսի Աւետարանը (աւետիսը, բարի կամ ուրախ լուրը) Աստուծոյ Թագաւորութեան ժամանումն է մարդոց եւ «Աստուծոյ Թագաւորութիւն» արտայայտութիւնը Քրիստոսի Անձին կապուած իրականութիւն մըն է: Օրինակ՝ «Եթէ ես Աստուծոյ Հոգիով կը հանեմ դէտերը, կ'ըսէ Յիսուս, ուրեմն հասած է ձեր վրայ Աստուծոյ Արքայութիւնը» (Մատթ. ԺԲ. 28): Իսկ «Աստուծոյ Թագաւորութիւնը մտնել» բացատրութիւնը կը նշանակէ «փրկուիլ» կամ «Յաւիտենական կեանքը ժառանգել» (Մատթ. ԺԹ. 17):

«Յիսուսի Աւետարանը» քարոզուած եւ ժողովուրդին փոխանցուած է Առաքեալներէն: Առաքեալները քարոզեցին «Յիսուս Քրիստոսը» եւ «Աստուծոյ Արքայութիւնը կամ Թագաւորութիւնը»: Պօղոս Առաքեալ կը գրէ.- «Մենք խաչուած Քրիստոսը կը քարոզենք» (Ա. Կորնթ. Ա. 23): «Որովհետեւ միակ նպատակ դրած էի՝ ճանչցնել ձեզի Յիսուս Քրիստոսը, այսինքն՝ նոյնինքն խաչուած Փրկիչը» (Ա. Կորնթ. Բ. 2): Նոյն Առաքեալը բացայայտ կերպով կը բացատրէ իր քարոզութեան բովանդակութիւնը եւ նպատակը.-

ա.- «Որ Քրիստոսը մեր մեղքերուն համար մեռաւ, ինչպէս Սուրբ Գիրքերը կ'ըսէին, թաղուեցաւ...

բ.- «Եւ երրորդ օրը յարութիւն առաւ, դարձեալ Սուրբ Գիրքերուն համաձայն,

գ.- «Ու երեցաւ Պետրոսին եւ ապա տասներմեկ Առաքեալներուն: Յետոյ երեւեցաւ միատեղ խմբուած հինգ հարիւրէ աւելի հետեւորդներու...: Անկէ ետք, երեւեցաւ Յակոբոսին եւ ապա բոլոր Առաքեալներուն»: Պօղոս Առաքեալը անմիջապէս կաւեցնէ.- «Կարեւոր չէ՝

է՞ս քարոզեցի թէ միւս Առաքեալները. որովհետեւ բոլորիս ալ քարոզածը նոյն Աւետարանն է, որուն դուք հաւատացիք» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 1-11):

Այս դէպքերը կը ներկայացուին յատուկ լուսարձակի մը տակ: Անոնք տեղի ունեցած են «Սուրբ Գիրքերու համաձայն»: Յիսուս մեռաւ «Մեր մեղքերուն համար»: «Յիսուս Քրիստոս, որ Իր անձը տուաւ մեր մեղքերուն համար» (Գաղատացի Ա. 3-4):

Պօղոս Առաքեալ, երբ կ'ըսէ «Հաւատքի պատգամը, որ մենք կը քարոզենք», կը նշանակէ «Թէ Յիսուս Տէր է եւ Աստուած Անոր յարութիւն տուաւ մեռելներէն» (Հռոմայեցի Ժ. 8-9):

Հետեւաբար, Յիսուսի մահը եւ յարութիւնը կը հռչակուին իբր Քրիստոսի Աստուածութեան հռչակում: Այս իմաստով պէտք է հասկնալ Պօղոս Առաքեալի հետեւեալ արտայայտութիւնն ալ.- «Որպէսզի ... Աւետարանին բերած լոյսը ծագի..., այսինքն՝ տեսնեն փառքը Քրիստոսի, որ անտեսանելի Աստուծոյ պատկերն է» (Բ. Կորնթ. Դ. 4):

Ուրեմն, Պօղոս Առաքեալի քարոզութիւնը յայտարարութիւնն է, հռչակումն է Քրիստոս Աստուծոյ մահուան եւ յարութեան եղելութիւններուն, ա՛յն Քրիստոսին, «Որ մեզի համար մեռաւ, բայց մանաւանդ յարութիւն առաւ, եւ հիմա Աստուծոյ աջ կողմն է ու կը բարեխօսէ մեզի համար» (Հռոմայեցի Ը. 34):

Քարոզութիւն մը միշտ կ'աւարտի «Զոջում»ի եւ «Ապաշխարութեան» հրաւերով մը, նուիրումի խոստումով, ինչպէս նաեւ Աստուծոյ Սուրբ Հոգիին ընդունումով եւ «Փրկութեան» նպատակով.- «Ձեր ընթացքը փոխեցէ՛ք եւ իւրաքանչիւրդ մկրտուեցէ՛ք Տէր Յիսուսի անունով, որպէսզի ձեր մեղքերը ներուին: Եւ խոստացուած պարգևը՝ Սուրբ Հոգին պիտի ընդունիք: Որովհետեւ Աստուած իր խոստումը ըրաւ թէ՛ ձեզի, ձեր զաւակներուն

եւ թէ՛ բոլոր անոնց, որոնք իրմէ հեռու են. մեր Տէր Աստուածը զանոնք ալ պիտի կանչէ» (Առաքեալ. Գործեր Բ. 38-39):

«Հետեւաբար, ապաշխարեցէ՛ք եւ Աստուծոյ դարձեք, որպէսզի ձեր մեղքերը ջնջէ» ..., «Աստուած, իր Որդիին յարութիւն տալէ յետոյ, նախ դրկեց ձեզի, որպէսզի Անով օրհնէ ձեզ, երբ ձեզմէ իւրաքանչիւրը դառնայ իր գործած չարիքներէն (մեղքերէն)» (Առաքեալ. Գործեր Գ. 19 եւ 26):

Այս բոլորը կը քարոզուի, որովհետեւ «Միայն Քրիստոսով կրնաք փրկուիլ: Աշխարհի մէջ միակն է Ան, որ Աստուած մարդոց տուաւ, որպէսզի Անոր անունով կարենաք փրկուիլ» (Առաքեալ. Գործեր Դ. 12): «Աստուած Իր աջով զայն (Յիսուսը) բարձրացուց, որպէսզի մեր Առաջնորդը եւ Փրկիչը ըլլայ եւ ապաշխարութեան առիթ եւ մեղքերուն թողութիւն տայ» (Առաքեալ. Գործեր Ե. 31): «Բոլոր Մարգարէները Անոր (Քրիստոսի) մասին կը վկայեն, թէ Անոր հաւատացողները իրենց մեղքերուն թողութիւն պիտի ստանան Անոր անունով» (Առաքեալ. Գործեր Ժ. 43):

Քրիստոնէական իրականութիւնը կրնայ արտայայտուիլ միայն իր Նոր Կտակարանի նախնական, հարուստ եւ հարազատ եզրերով եւ եղելութիւններով: Եզրեր եւ հասկացողութիւններ. օրինակ՝ Աստուծոյ Մէրը, Անոր Ճշմարտութիւնը եւ Շնորհքը, Անոր Ինքնայայտնութիւնը մարդկային պատմութեան մէջ, Քրիստոսի Փրկագործութիւնը, Անոր արիւնլուայ Խաչելութիւնը եւ մեռելներէն Յարութիւնը, Անոր իրագործած փրկութիւնը մարդկային յանցանքէն եւ մեղքէն, Սուրբ Հոգիով զօրացած մարդուն նոր կեանքը եւ մարդու ուրախութիւնը, խաղաղութիւնը եւ յոյսի մէջ ապրած կեանքը եւ Յաւիտենական Կեանքի ժառանգումը:

Քրիստոնէական Հաւատքի այս հիմնական բովանդակութիւնը՝ հիմնականօրէն Քարոզութեան բովանդակութիւնն է:

Այս բոլորէն շատ յստակ կը դառնայ թէ ի՞նչ կը նշանակէ «Աստուծոյ Թագաւորութիւն քարոզել»ը: Շատ նշանակալից է ասիկա, քանի որ ճշգրիտ կերպով կը համապատասխանէ Յիսուսի քարոզութեան. - «Յիսուս Գալիլիա եկաւ եւ Աստուծոյ Աւետարանը քարոզելով կ'ըսէր. Ժամանակը լրացած է եւ Աստուծոյ Արքայութիւնը հասած. ապաշխարեցէ՛ք եւ հաւատացէ՛ք Աւետարանին» (Մարկոս Ա. 14-15):

Այս պատկերը կը թելադրէ մեզի ճիշտ նշանակութիւնը այն քարոզութեան կամ Եկեղեցւոյ քարոզութեան, որ տեղի ունեցաւ Քրիստոնէութեան առաջին ժամանակաշրջանին:

Ներկայացնելէ յետոյ Եկեղեցւոյ Քարոզութեան բովանդակութիւնը եւ նպատակը, հարկ է աւելցնել, որ Եկեղեցին ապրող-կենդանի մարմին մըն է: Անոր դերը եւ առաքելութիւնը չէ աւարտած: Անոր համար ալ՝ Եկեղեցին ինքզինքը կը բարեկարգէ ու կը վերանորոգէ իբր հետեւանք շրջապատի շարունակական փոփոխութեան, այսինքն՝ մարդկային ընկերութեան փոփոխութեան պատճառով, որուն ուղղուած է Յիսուսէն ստացած իր առաքելութիւնը: Եկեղեցին ինքզինքը միշտ կը վերանորոգէ: Անիկա միշտ պարտաւոր պէտք է ըլլայ դիմագրաւելու նոր հարցեր եւ նոր մարտահրաւերներ: Լատինական հին ասացուածք մը կ'ըսէ. - “Ecclesia semper reformanda”, այսինքն՝ Եկեղեցին միշտ ինքզինքը կը բարեկարգէ, կը վերանորոգէ՝ դիմագրաւելու համար կրօնական, բարոյական եւ ընկերային նոր երեւոյթներ, նոր հարցեր, նոր պահանջներ եւ նոր մարտահրաւերներ: Անիկա թէեւ ինքզինքը կը բարեկարգէ, սակայն կը

մնայ միշտ նոյնը: Նկատի ունենալով Եկեղեցւոյ ներկայութիւնը, աշխատանքը, առաքելութիւնը եւ դերը՝ այս անկատար աշխարհի մէջ, այս մարտավարութիւնը (strategy) եւ այս վարուելագիտութիւնը (tactics) կը պահանջուի իրմէ:

Այս երեւոյթը, Եկեղեցւոյ առաքելութեան ա՛յս հանգամանքը եւ պատասխանատուութիւնը կը մղեն զինքը ո՛չ միայն հսկելու Քրիստոնէական Հաւատքին, պահպանելու եւ պաշտպանելու, այլ նաեւ այդ հաւատքին եւ անոր գիտելիքներուն մէջ ուղղափառ նկարագիրով խորանալու, բացատրելու եւ մեկնաբանելու պարտաւորութիւնը ունենալու: Եկեղեցին այս կարելոր եւ պատասխանատու յանձնառութիւնը ստացած է եւ պարտաւոր է հաւատարիմ մնալ Տէր Յիսուս Քրիստոսի հրահանգներուն, Անոր Հոգիին եւ փրկագործական նպատակներուն:

Աստուածային իմաստութիւնը անվրէպ գիտութիւն է՝ լոյս եւ նշանակութիւն փնտռող մարդկութեան:

Այս բոլորը հասկնալի կը դառնայ, երբ Պօղոս Առաքելին խօսքով, «Աւետարանին քարոզութիւնը» կ'ըմբռնուի իբր մէկ գլխաւոր նպատակ.- «Օգնել մարդոց հաւատքին եւ Աստուծոյ Փրկութեան ծրագրի իրականացման» (Ա. Տոմոթէոս Ա. 4):

Աստուածաշնչական եւ քրիստոնէական ըմբռնումով՝ լսել եւ հասկնալ կը նշանակեն «Ապրիլ», «Գործադրել»:

Եկեղեցին Քրիստոսի կեանքին արտայայտութիւնն է: «Ինքը՝ Քրիստոս պարգեւներ բաշխեց մարդոց, որպէսզի ոմանք առաքեալ ըլլան, ոմանք՝ մարգարէ, ոմանք՝ աւետարանիչ, ոմանք՝ հովիւ եւ ուսուցանող, Աստուծոյ ժողովուրդը պատրաստելու եւ Աստուծոյ ծառայութեան

մէջ դնելու համար, որպէսզի Քրիստոսի մարմինը՝ Եկեղեցին աճի եւ զօրանայ» (Եփեսացի Դ. 11-12): Այս է պատճառը որ Եկեղեցին՝ «Աստուծոյ Խօսք»ը, Աստուածաշունչին ուսուցումը, քարոզութիւնը կը կատարէ, քանի որ եկեղեցին՝ ինքը «մարմինն է Քրիստոսի»: «Գլուխ Եկեղեցւոյ Որդի եւ Բան Աստուծոյ Յիսուս»²: «Եկեղեցին Քրիստոսի մարմինն է, ամբողջացումն է Քրիստոսի, որ կ'ամբողջացնէ ամէն ինչ եւ ամէն տեղ» (Եփեսացի Ա. 23): «Քրիստոս կը սնուցանէ եւ կը խնամէ Եկեղեցին՝ Իր մարմինը, որուն անդամներն ենք բոլորս» (Եփեսացի Ե. 29-30): Քրիստոս Ինքն է «Գլուխը մարմինին, այսինքն՝ Եկեղեցիին» (Կողոսացի Ա. 18): «Գլուխ Եկեղեցւոյ Որդի եւ Բան Աստուծոյ Յիսուս»³: Ասոր համար է, որ, Եկեղեցին ինքը՝ ըմբռնուած է իբր «Երկինքի պատկեր»⁴, իբր «Աստուծոյ փառքին Բնակարան»⁵:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Բ.

- ¹. Տե՛ս Նոր Բաղդիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ. Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 394 եւ 395:
- ². ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՑԻ ՊԼՈՒԶ, Ներբողեան ի Սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգորիոս, Սոփերք, հտ. Ե., Վենետիկ, 1853, էջ 94:
- ³. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՑԻ ՊԼՈՒԶ, Ներբողեան ի Սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգորիոս, Սոփերք, հտ. Ե., նշ., աշխ., էջ 94:
- ⁴. ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ, Մեկնութիւն Պատարագի, Վենետիկ, 1847, էջ 128:
- ⁵. ՍԲ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ ԿԹՂ. ՕԶՆԵՅԻ, Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1953, էջ 166:

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՀԱՅ «ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ» ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ

«ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՀԱՅՐԵՐ»ՈՒ ՀԵՏՔԵՐՈՎ

Ա)

Ընդհանրական Եկեղեցին ունեցաւ իր հասունացումի ճամբան եւ բարեբախտաբար դեռ կը շարունակուի այդ թափը՝ «Աստուծոյ Խօսք»ին մեկնաբանութեան, աստուածային խորհուրդներու եւ եղելութիւններու լուսաբանութեան, հաւատքի-դաւանանքի յստակումին, երկնքին ու երկրի մերձեցումին եւ մարդ-Աստուած փոխյարաբերութիւնը եւ հաղորդակցութիւնը միշտ խորացնելու, կշռելու եւ արժէտորելու համար:

Ասկէ ծնունդ առին Ընդհանրական Եկեղեցոյ հոգեւոր-կրօնական մշակոյթին սպասարկող եկեղեցական մեծ վաստակաւորները, որոնցմէ ոմանք տիրական ու հօգօր հեղինակութեամբ «Եկեղեցոյ Հայրեր» կոչուեցան (Church Fathers):

Դ. դարու աւարտին, Ընդհանրական Եկեղեցոյ մէջ «Հայրեր» սկսան կոչուիլ խումբ մը եկեղեցականներ, որոնց խօսքի եւ գրիչի հեղինակութիւնը՝ դաւանական, եկեղեցական, աստուածաբանական եւ քրիստոնէական նիւթերու շուրջ, ունեցաւ ուղղափառ մտածողութեան ծանր կշիռ: Իսկ աւելի ուշ, Ե. դարուն, Քրիստոսի Անձին եւ Անոր «բնութեան», այսինքն՝ Քրիստոսաբանութեան եւ Երրորդաբանութեան վերաբերող հակաճառական-վիճաբանական հակամարտութիւններու ընթացքին (Christological controversies), Եկեղեցոյ ներկա-

յացուցիչները դիմեցին այդ «Հայրեր»ուն, անոնց մտածողութեան եւ վարդապետական անաղարտ, ուղղափառ ուսուցումներուն: Ընդհանրական Եկեղեցւոյ այդ Հայրերու շարքին էին Սբ. Գրիգոր Նիսացի (շուրջ 335-394ին), Սբ. Կիրիլ Աղեքսանդրացի (մահացած 444ին), Սբ. Գրիգոր Նազիանզացի կամ Աստուածաբան կոչուած (328-389ին), Սբ. Յովհաննէս Ոսկեբերան (344/354-407), Սբ. Բարսեղ Կեսարացի (329-379ին), Սբ. Աթանաս Աղեքսանդրացի (295-373ին), Սբ. Կիրիլ Երուսաղէմացի (շուրջ 315-386ին), Սբ. Եփրեմ Ասորի (վախճանած 373 թուին), եւայլն:

«Եկեղեցւոյ Հայրերը» ընդունուած են իբր Քրիստոնէական Վարդապետութեան «ուղղափառութեամբ» (orthodoxy) եւ իրենց կեանքին «սրբութեամբ»: Այսպէս յատկանշուած են անոնք եւ այսպէս ընդունուած են Եկեղեցւոյ կողմէ: Ընդհանրական Եկեղեցւոյ կողմէ անոնց կրօնական-վարդապետական (doctrinal) մտածողութիւնը, ուսուցումը եւ հեղինակութիւնը այսպէս ընդունուած է հինէն ի վեր: Անոնց հեղինակութիւնը շատ բարձր վարկ ունեցած է Ընդհանրական Ուղղափառ Եկեղեցւոյ մէջ մինչեւ այսօր:

«Եկեղեցւոյ Հայրերը» մեծապէս գնահատուած են իբր «Քրիստոնէայ-Աստուածաբան» գրողներ եւ «Հաւատքի ուսուցիչներ» եւ անոնց ժամանակաշրջանը ընդունուած է մինչեւ Է-Ը դար: Մօտաւորապէս հոն կ'աւարտի Եկեղեցւոյ «Հայրախօսական» դարը: Անոնց քրիստոնէական մտածողութիւնը եւ գրաւոր թողած երկերը (բոլորն ալ աստուածաբանական, դաւանաբանական, մեկնողական եւ ջատագովական (apologetic) գրութիւններ), ունին վարդապետական-ուսուցողական բնոյթ եւ անոնց ուսուցումը կոչուեցաւ «Հայրախօսութիւն» կամ

«Հայրաբանություն (Patrology), որուն համար ալ կոչուեցան «Եկեղեցւոյ Հայրեր»: Հետեւաբար, անոնց թողած աստուածաբանական գրականութիւնը սերտօրէն կապուած է նախնական Եկեղեցւոյ եւ Քրիստոնէական Վարդապետութեան նախնական մաքրութեան, հարազատութեան եւ պատմութեան: Հայրախօսական այս գրականութիւնը կը ներկայացնէ հիմնական վկայութիւնը, ապացոյցը եւ երաշխիքը Քրիստոնէական առաջին դարերու եղելութիւններուն, գաղափարներուն, ըմբռումներուն եւ ուղղափառ ուսուցումներուն:

Անոնք հեղինակեցին երկեր, որոնք էական դարձան քրիստոնէական մտածողութեան, վարդապետութեան եւ հաւատքի գործադրութեան (practice): Անոնք, խօսքի քարոզութեամբ թէ գրութիւններով, Աւետարանը պաշտպանեցին հերձուածողներու-աղանդներու եւ Քրիստոնէական Վարդապետութիւնը սխալ հասկացողներուն եւ մեկնաբանողներուն դէմ: Անոնք գրեցին մեկնողական երկեր Աստուածաշունչ Մատեանի Գիրքերուն վերաբերող, տուին լուսաբանութիւններ եւ բացատրութիւններ, մեկնութիւններ Քրիստոնէական Վարդապետութեան, Քրիստոնէական Կեանքին, ինչպէս նաեւ Քրիստոնէական Ուղղափառ Եկեղեցւոյ հաւատքի մասին:

«Եկեղեցւոյ Հայրերը», իրենց երկերով դարձան մեծագոյն խորհողները եւ ներկայացուցիչները Եկեղեցւոյ եւ եղան մնայուն ու կայուն հեղինակութիւնները անոր¹:

Այսպէս, ուրեմն, ծնունդ առաւ «Եկեղեցւոյ Հայրեր» կամ «Եկեղեցւոյ Վարդապետներ» անուանումը կամ որակումը: «Եկեղեցւոյ Վարդապետներ» տիտղոսը (լատին. Doctores Ecclesiae) ընդհանրական Եկեղեցւոյ մեջ շնորհուած է քրիստոնէայ որոշ Հայրերու կամ Եկեղեցական Աստուածաբաններու, որոնք բարձր գիտութեամբ,

հմտութեամբ եւ սրբութեամբ յատուկ արժանիք մը ունեցած են Եկեղեցւոյ մէջ: Մենք «Եկեղեցւոյ Վարդապետներ» որակումը կը կիրարկենք քիչ մը աւելի ընդլայնուած իմաստով: Անոնք «քարոզեցին», «մեկնեցին», «վարդապետեցին», «ստրվեցուցին» ու «գրեցին» ծառայած ըլլալու համար մարդոց հոգեկան եւ ընկերային բարիքին, զանոնք հոգեպէս ու բարոյապէս վերականգնելու, յուսադրելու եւ Աստուծոյ փրկութեան ճանապարհի ուղեծիրին մէջ հաստատելու:

Աստուածաշունչը աստուածային իմաստութեան Գիրն ու Խօսքն է, եւ անոր մեկնութիւնը Եկեղեցւոյ ուղղափառ քարոզութիւնն է եւ Եկեղեցւոյ իրաւասութիւնը եւ Աւանդութիւնը: Իսկ Եկեղեցական Աւանդութիւնը հասած է Առաքեալներէն:

Քրիստոսի տեսանելի Եկեղեցին, այս Առաքելակալութեան ճամբով (apostolicity), հեղինակութիւն ունի, որ կ'ապահովէ իր հաւատարմութիւնը: Այս կերպով եւ այս յաջորդականութեամբ, Եկեղեցական Աւանդութիւնը, Առաքեալներէն եւ Ճշմարտութեան քարոզութեամբ, հասած է մեզի: Եւ ասիկա ամէնէն հարուստ փաստն է, որ մէկ եւ միեւնոյն կենդանացնող, ապրեցնող հաւատքը կայ, որ Եկեղեցւոյ մէջ պահպանուած է Առաքեալներէն մինչեւ այսօր եւ պահուած Ճշմարտութեան մէջ:

Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Հայրերը ո՛չ միայն հաւատքի մարդիկ էին, այլ նաեւ զարգացած ու հմտացած «աստուածաբաններ», Հայրապետներ, Եպիսկոպոսներ եւ Վարդապետներ: Այս հաստատումը կը կատարուի, կարդալով եւ ուսումնասիրելով անոնց աստուածաբանական, դաւանական, եկեղեցական, կրօնական, բարոյական գրութիւնները, որոնք յաճախ դասական Հայերէնով կը կոչուին «Ճառեր»: Առաջին կարեւոր նկատումը, որ պէտք է կատարուի հետեւեալն է.- Բոլոր

Հայրերն ալ եղած են «Քրիստոնէական Հաւատք»ին ջատագովները, պաշտպանները: Անոնք համոզուած եւ հաւատացած էին, թէ Եկեղեցին պարտականութիւն ունի քարոզելու, վարդապետելու, ուսուցանելու եւ պաշտպանելու ա՛յն, որ Աստուած յայտնած եւ կտակած է մեզի: Անոնք հաւատացած ու համոզուած էին, թէ Եկեղեցւոյ Հիմնադիրը՝ Յիսուս Քրիստոս ներկայ է Իր Եկեղեցւոյ մէջ եւ թէ այդ Եկեղեցին Ճշմարտութեան սինն է եւ խարիսխը: Այսինքն՝ «Սուրբ Գիրքերը» կամ Աստուածաշունչը Աստուծոյ ներշնչումով գրուած Ճշմարտութիւնն է մարդկային բառերով արտայայտուած, այդ «Ճշմարտութիւնը ուսուցանելու եւ սխալը հերքելու, մարդս ճիշտ ճամբու մէջ դնելու եւ արդար կեանքի մը դաստիարակութիւնը տալու համար, որպէսզի Աստուծոյ նուիրուած մարդը կատարեալ ըլլայ եւ պատրաստ ամէն տեսակի բարի գործերու» (Բ. Տիմոթէոս Գ. 15-17):

Ուղղափառ Եկեղեցին այս Ճշմարտութեան սինն է եւ խարիսխը: Աստուծոյ Սուրբ Հոգին ներկայ է եւ կը լուսաւորէ:

«Եկեղեցւոյ Հայրերը» «Եկեղեցւոյ Վարդապետներ»ն էին: Աւետարանին Հաւատքը անոնց տուեր էր շնորհք, միտք եւ մանաւանդ Հոգին՝ Աստուծոյ: Անոնք «Աստուածաբաններ» էին, որոնց հաւատքին շունչը եւ քարոզութիւնը՝ եկեղեցիները հրդեհող պերճութիւն ունէր:

Իբր եկեղեցական եւ աստուածաբան, անոնք ո՛չ միայն գիտելիքներու, այլեւ շտեմարան էին հոգեկան ու բարոյական արժէքներու եւ առաքինութիւններու: Քրիստոսի Աւետարանը յօրինած էր անոնց հոգիին ոսկորները: Աւետարանին հետ, Աւետարանին համար եւ Աւետարանի հոգիին համապատասխան նոր աշխարհահայեացք մը ստեղծելու, աշխարհը եւ մարդս ինքնատիպ կերպով ըմբռնելու մեծ աշխատանք տարին

անոնք, զօրացնելով Եկեղեցւոյ գաղափարախօսութեան հիմերը: Խորքին մէջ, անոնց թողած վաստակը խորունկ եւ խորացնող մտածումներ են Քրիստոսի Անձէն եւ Անոր Աւետարանէն բխող «հոգիին» շուրջ:

Այսպէս է որ Եկեղեցին ինքզինքը կերտեց, առաւ դիմագիծ, բարոյական ըմբռնողութիւն ճշտեց եւ Քարոզութիւնը դարձաւ Եկեղեցւոյ սպասաւորութեան դրօշը: Իբր խորհող եւ հաւատքը ապրող քարոզիչ, ուսուցիչ, մեկնիչ, գրող եւ բարոյախօս պատգամաբեր, Եկեղեցւոյ Հայրերը յաջողեցան Քրիստոնէական Խորհրդագագութիւնը (mysticism) եւ Հոգեկանութիւնը (spirituality) ստեղծել եւ Քրիստոնէական աստուածաբանութեան մտածողութիւնը ձեւել ու կառուցանել. առաքելութիւն մը, որ Եկեղեցին պարտքն էր հայրայթել ժողովուրդին, հաւատացեալ ժողովուրդին՝ մարդս դէպի Աստուած տանելու իր ճամբուն մէջ:

Բ)

Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Հայրերու նշուած նկարագիրը, հոգին, պաշտօնը եւ կարեւոր դերը՝ Հայ Առաքելական Եկեղեցին որդեգրեց եւ իր նուիրապետութեան մէջ մասնայատուկ դիտաւորութեամբ ստեղծեց «Վարդապետ»ներու դասակարգը:

Հայ «Վարդապետ»ներուն յատուկ առաքելութեան, անոնց եկեղեցական հանգամանքին, դիմագիծին, պաշտօնին, նշանակութեան եւ կարեւորութեան մասին, խօսած եմ ուրիշ երկու ուսումնասիրութիւններով²:

Որպէսզի կարելի ըլլայ լիարժէք կերպով տեսնել եւ գնահատել անոնց իւրայատուկ պաշտօնն ու առաքելութիւնը, համառօտակի կը ներկայացնեմ անոնց կրօնական-եկեղեցական ծառայութեան դիմագիծը, հոգին,

կարենալ կշռելու նաեւ անոնց եկեղեցական, կրօնական, մեկնողական, աստուածաբանական դաւանաբանական եւ ծիսական մտածողութիւնը եւ դերը Հայ Եկեղեցոյ առաքելութեան ծիրէն ներս:

Իբր մեկնակէտ, հարկ է անպայման նկատի ունենալ, որ Քրիստոնէութեան օրերէն մինչեւ ուշ միջնադար, Եկեղեցոյ ներկայացուցիչները, ինչի մասին ալ խօսին, նպատակը Աստուծոյ եւ աստուածայինի յայտնաբերումն է.- Ամէն բարիք Աստուծմէ կու գայ, Աստուծոյ կը պատկանի եւ Աստուծմով իմաստ ու արժէք կ'առնէ: Եւ այս բոլորը կը բացատրուի ու կը լուսաւորուի Աստուածաշունչ Մատեանին եւ աստուածաբանութեան ոլորտին մէջ:

Չմոռնալ այն իրականութիւնը, որ Քրիստոնէութիւնը արտայայտութեան ձեւ մը եղաւ՝ յատկապէս Հայ Վարդապետներու եկեղեցական, կրօնական եւ ազգային շարժումները ղեկավարող:

Ե. դարը Հայ Ժողովուրդին եւ Հայ Եկեղեցոյ պատմութեան բախտորոշ դարն է: Մէկ կողմէ Հայկական Այբուբենին գիտը, Աստուածաշունչ Մատեանին թարգմանութիւնը, Հայ Եկեղեցոյ կազմակերպումը, Եկեղեցական Հայրերու երկերուն թարգմանութիւնները, ինչպէս նաեւ Յոյն եւ Ասորի Մտքի պտուղներուն հայացումը, աննախընթաց երեւոյթ հանդիսացան իբր իմացական եւ գրական վաստակ, որոնք ուժգնօրէն խթանեցին Քրիստոնէութիւնը Հայաստանի մէջ³:

Հետեւաբար, Հայ Եկեղեցոյ համար՝ Քրիստոնէական Գաղափարախօսութեան եւ Ինքնութեան իւրացումը, հմտացումը եւ ծաւալումը, դարձաւ առաջնակարգ պայման եւ անհրաժեշտութիւն: Հայ Եկեղեցին,

իր այդ հիմնական եւ պատասխանատու, բայց կենսական առաքելութիւնը եւ պաշտօնը վստահեցաւ «Վարդապետ»ներու դասակարգին:

Քրիստոնէական ընդհանուր մտածողութեան մէջ, երբ հարցը կու գայ «քարոզելու», «Աւետարանելու» կամ «Վարդապետելու» (ուսուցանելու), հարցը կը տարբերի, կը լրջանայ: Այսինքն՝ Յիսուսի Աւետարանին կամ Աստուծոյ Խօսքին քարոզութիւնը, ինչպէս աստուածաբանական եւ վարդապետական-դաւանական (doctrinal) հարցեր «Վարդապետելու» կամ «ուսուցանել» եւ զանոնք պաշտպանելու իրաւունքը եւ իրաւասութիւնը՝ Հայ Եկեղեցին վերապահած է յատուկ պատրաստութիւն ունեցող եկեղեցականներու, այսինքն՝ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐՈՒՆ:

Մովսէս Խորենացին կը հաղորդէ թէ Մբ. Սահակ Ա. Կաթողիկոս (Ե. դար) իր շուրջ հաւաքած էր վաթսուն (60) հոգինոց վանականներու-աշակերտներու խումբ մը, որոնց մեծամասնութիւնը «Վարդապետներ» էին: Սահակ Կաթողիկոս անոնց հետ կ'ապրէր միանձնական-ճգնաւորական խիստ կեանք մը՝ աղօթքով, ուսումով, գրաւորական եւ թարգմանական աշխատանքներով, ինչպէս նաեւ «հովուական» գործունէութեամբ⁴:

Երագող մըն էր Մբ. Սահակ Կաթողիկոս: Բացառիկ երագող մը եղաւ նաեւ Սահակ Կաթողիկոսի հաւատարիմ գործակից եւ Հայ Վարդապետներու նախատիպար՝ Մբ. Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետ, որուն տեսիլքին մէջ Հայ Ժողովուրդը եւ Հայ Եկեղեցին կ'ապրի ու կը շնչէ մինչեւ այսօր, իբր աւետարանիչ՝ Աւետարանով քաղաքակիրթ կեանքի մը: Մեսրոպ Վրդ. Մաշտոց եղած է նաեւ «Քորեպիսկոպոս», այսինքն՝ թեմակալ Եպիսկոպոսի օգնական կամ փոխանորդ եւ կամ Հոգեւոր Տեսուչ⁵:

Այնքան լուրջ էր առաքելութիւնը Եկեղեցւոյ, որ այս մասին՝ Պարտաւի Եկեղեցական Ժողովը (768ին) կը յանձնարարէր.- «Վարդապետ կարգեցեն անխափան յեկեղեցիս, զի մի՛ շնորհ աստուածգիտութեանն խափանեցի եւ ճարակող աղանդք հերձուածոցն ի ներքս մտցեն»⁶:

Պատմական իրականութիւն է, որ Ե-ԺԸ դարերուն, մեր եկեղեցական-հոգեւոր-կրօնական եւ իմացական մշակոյթի պատմութեան մէջ, «Հայ Վարդապետ»ը համադրական անձնաւորութիւն մը եղած է՝ հաւատքի, մտքի, խօսքի, գրիչի: Ան, իր մէջ, կը միացնէր ու կը խտացնէր ժողովուրդին եւ Եկեղեցիին թէ՛ գիրն ու գրականութիւնը եւ թէ՛ ուսումնական, աստուածաբանական, մեկնողական, հայրախօսական, եւ հոգեւոր-կրօնական բոլոր ոլորտները: Այս իմաստով, հասկնալի է որ այդ պաշտօնն ու դերը արժանապէս կատարելու համար, թեկնածուն պարտաւորութիւն ունէր տարիներով (վեց եւ աւելի տարիներ) ուսումնառութեան հետեւելու եւ մթերելու ժամանակի եկեղեցական եւ աշխարհիկ գիտութիւնները⁷:

Ներկայ աշխատութեան սկիզբը ըսի, թէ Քրիստոնէական Մտածողութեան մէջ «Քարոզը» (բերանացի կամ գրաւոր իր հանգամանքով) էապէս ունի ուսուցողական եւ «Աստուծոյ Խօսք»ի փոխանցման հիմնական նպատակ՝ կրօնական հարցերու արծարծումով, սուրբ գրային էջերու մեկնաբանութեամբ եւ բարոյախօսութեամբ: Եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանութեան հարցերը մշտապէս կեդրոնը գրաւած են Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետներու ուշադրութեան (ինքնզինքիս թոյլ կու տամ զիրենք կոչելու «Հայ Եկեղեցւոյ Հայրերը»): Եւ այս բոլորը

կը կատարուի աստուածաբանութեան (theology) եւ Հոգեկանութեան (spirituality) ոլորտներուն մէջ եւ անոնց յոյսին տակ:

Հայ Եկեղեցոյ մէջ «Վարդապետ»ին վիճակը առանձին կարգ չէ: Վարդապետը ամենէն առաջ «վանական» մըն է, քահանայական ձեռնադրութիւն եւ օծում ունեցող վանական մը: Եւ այն վանականները, որոնք «վարդապետ» տիտղոսը ունէին, ՔԱՐՈՉԵԼՈՒ ՊԱՇՏՈՆ ունէին: «Վարդապետը վանական եկեղեցականն է» կը գրէ այս նիւթին տեղեակ հեղինակ մը⁸:

Հայ Եկեղեցական հեղինակաւոր գրիչի մը համաձայն, Վարդապետին հիմնականօրէն անհրաժեշտ է. «Պարտ է ուսանել...: Զի թէ չէ ուսեալ եւ ուսուցանել՝ մոլորութիւն եւ հերձուած խօսի»⁹:

Հետեւաբար, «Վարդապետ»ներուն յատուկ պաշտօնն է քարոզել եւ ուսուցանել, Աստուածաշունչը մեկնել, Եկեղեցոյ հաւատքն ու դաւանութիւնը, ծէսն ու կանոնները բացատրել եւ ընդհանուր կերպով հսկել Եկեղեցոյ Վարդապետութեան անաղարտ կամ ուղղափառ դաւանութեան պահպանումին: «Մեծ Վարդապետ»ները, «Աւագ Վարդապետ»ները, «Գլխաւոր Վարդապետ»ները կամ «Ծայրագոյն Վարդապետ»ները Վարդապետական Աստիճան չունեցող Եպիսկոպոսներէն աւելի հեղինակութիւն կը վայելէին դաւանաբանական հարցերու մէջ: «Եպիսկոպոսներու իշխանութիւնը մասնաւորաբար տեսչական եւ հովուական է եւ միայն իրենց Վիճակին կամ Թեմին վրայ կը տարածուի, մինչ Հայ Վարդապետներու քարոզչական եւ աստուածաբանական հեղինակութիւնը՝ ո՛րքեւ Վիճակով կամ Թեմով կամ գաւառով սահմանափակուած չէ»¹⁰:

Հայ Եկեղեցոյ մէջ «Վարդապետներու Դասակարգ»ը, Վանք-Վարդապետարան-Ուսումնարաններուն մէջ՝ իրենց

ժամանակին առաւելագոյն ձեւերով կը պատրաստուէր եւ կը կազմաւորուէր եկեղեցական-կրօնական, աստուածաբանական, քարոզչական ու նաեւ ուսումնական առաքելութեան¹¹:

Հայ Վարդապետը, որ կուսակրօն վանական մըն է, միայն իր դարուն բարձրագոյն ուսումներուն տիրանալէն յետոյ կ'օժտուի եկեղեցական ձեռնադրութեամբ եւ օծումով եւ եկեղեցական որոշ իշխանութիւններով:

Շատ կարեւոր պատմական յիշեցում մը: Եպիսկոպոսները միշտ չէ որ «Վարդապետական» կոչում կամ աստիճան ունէին մեր մէջ: Ասոր համար, Սբ. Ներսէս Շնորհալի Հայրապետը կը պահանջէր, որ ա՛յն Եպիսկոպոսները կամ Առաջնորդները, որոնք Վարդապետական Աստիճան չունին, իրենց կողքին Վարդապետներ պէտք է ունենան. - «Եւ թէ որք զԵպիսկոպոսութեանն ունիցին աստիճան եւ ոչ իցեն վարժեալք Վարդապետական բանիւ, պարտ է նոցա յայնցանէ՝ որք կրթեցան յայս շնորհ աստուածային՝ մերձ առ ինքնեանս ունել, զի տացեն ծառայակցաց յիրաքանչիւր ժամու զԲանն Աստուծոյ զկերակուրս»¹²:

Ասոր հիմնական մեկնակէտը կու գայ Սբ. Թադէոս Առաքեալի անունով հասած Կանոններէն մէկուն յանձնարարականը, թէ առաջնորդ Եպիսկոպոսը պէտք է «Կացուցանէ ընդ ձեռամբ իւրով տեսուչս վարդապետս, տեսուչս գաւառաց, քաղաքաց՝ հովուել զհաւատացեալսն»¹³:

Այս իմաստով, շատ նշանակալից է, Կիլիկիոյ ուսումնասէր Յակոբ Ա. Կլայեցի Կաթողիկոսի մասին (1268-1286) Պատմիչին նշումը եւ ընդգծումը թէ «Կաթողիկոսն Վարդապետ էր»¹⁴:

Մբ. Գրիգոր Տաթևցին ո՛չ միայն կ'արձագանգէ Շնորհալիի հաստատումին, այլև կը բացատրէ.- «Վարդապետք եւ Եպիսկոպոսք միմիանց օգնականք են...: Վարդապետն իշխան է բանից, որ հրամայէ եւ ուսուցանէ. եւ Եպիսկոպոսն իշխան է գործոց, զոր կատարէ եւ կատարել տայ: ... Վարդապետն է տեսական իմաստասէրն, որ բանի ուսուցանէ եւ խրատէ, եւ Եպիսկոպոսն գործնական՝ որ զԵօթն Խորհուրդ Եկեղեցոյ կատարէ եւ կատարել տայ...: Վարդապետն դատաւոր է եւ քննող եւ Եպիսկոպոսն վերակացու է եւ հրամայող ամենայն ժառանգաւորաց նորին»¹⁵:

ԺԳ. դարէն Յովհաննէս Վրդ. Երզնկացի Պլուզ կոչուած անուանի վարդապետը հարց կու տայ Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետին առաքելութեան եւ աշխատանքի մասին եւ կը բնորոշէ անոր աշխատանքը.- «Զի՞նչ էր աշխատիլն՝ շրջիլ, քարոզել, խրատել, զբարեգործութեան պտղոցն զվնասակար չարիսն եւ զսովորական մեղսն կտրել, հատանել, վարդապետութեան ջրով ոռոգել, շուրջ բրել, կակղացուցանել»¹⁶:

Վանական Վարդապետներուն գոյութիւնը, այս նկարագիրով ու դիմագիծով, այս հանգամանքով եւ հեղինակութեան կշիռով, մենք կը գտնենք Դ-Ե դարերէն իսկ: Անոնց եկեղեցական վիճակը եւ դասակարգը յատկանշական երեւոյթ մըն է Հայ Եկեղեցոյ ամուսնացած եկեղեցականներուն եւ Եպիսկոպոսութեան միջեւ:

Հին ժամանակաշրջանէն, Մբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ կոչուած է «Վարդապետ»¹⁷: Միջին դարէն, ուրիշ հեղինակաւոր Վարդապետ մը, Գրիգոր Լուսաւորիչի մասին կը գրէ.- ան «Աճեցոյց ուղղափառ հաւատոյն դաւանութեամբ. (զայն) Վարդապետ անուանեմք, զի ուսոյց գերկնաւոր բարեացն հանգամանսն»¹⁸:

Նմանապէս «Վարդապետ» կը կոչուին Սբ. Ներսէս Մեծը եւ Խաղ Եպիսկոպոսը¹⁹: «Վարդապետ» կը կոչուին նահատակ Յուսիկ Կաթողիկոս եւ Դանիէլ Ասորի Քոր-եպիսկոպոսը²⁰: Նոյն Պատմիչին կողմէ իբր «Վարդապետ» կը յիշուին նաեւ Շաղիտա եւ Եպիփան աշակերտները²¹: Գինդ անապատականը եւս կը կոչուի «Վարդապետ միանձանց... եւ ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց»²²: Կորիւնի վկայութեամբ՝ Սահակ Կաթողիկոս եւ Մեսրոպ Մաշտոց ալ կը կոչուին «Վարդապետ»²³: Եղիշէ Պատմիչ, իր կարգին, կոչուած է «Վարդապետ»²⁴: Յաջորդաբար կը տեսնենք թէ նշանաւոր Մաթոսաղայ Եպս.ը եւ Յովհաննէս Մայրագոմեցին եւս կը կոչուին «Վարդապետ»²⁵:

Անշուշտ հնարաւոր չէ այս քանի մը էջերուն մէջ յիշել բոլոր Վարդապետները, որոնք ըլլալով իրենց կոչումին արժանի սպասաւորներ, միշտ անաղարտ պահած են Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետութիւնը եւ դաստիարակել Հայ Եկեղեցոյ հաւատացեալ ժողովուրդը:

ԺԵ. դարուն, երբ Կաթողիկոս կ'ընտրուի Կիրակոս Վիրապեցին, Կաթողիկոսական ձեռնադրութենէն ետք՝ Յովհաննէս «Խուլ» կոչուած երեւելի Վարդապետը (Հերմոնացի) անոր կու տայ «Վարդապետական Աստիճան»ը՝ «...գԳաւազան Վարդապետութեանն»²⁶:

Փաւստոս Բուզանդացի Պատմիչը, Քրիստոնէական Վարդապետութիւնը քարոզող Վարդապետները կը կոչէ «Խրատիչ Վարդապետներ» եւ «Ուսուցիչներ»²⁷:

Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետի կեանքին եւ գործունէութեան նուիրուած իր երկին մէջ, Մաշտոցը եւ Մաշտոցեան Շարժումը Պատմիչը յատկանշած է չորս առանձնայատկութիւններով.-

ա) «Աւետարանական սպասաւորութիւն»,

բ) «Զգործ Աւետարանչացն Քրիստոսի գործել»,

զ) «ԶԲանն Կենաց սերմանել» եւ

դ) «ԶԱւետարանական արուեստ»²⁸:

Կորինի այս արտայայտութիւնները եթէ ուզեմ թարգմանել՝ պիտի ըսեմ.-

ա) «Աւետարանի քարոզութիւն»,

բ) «Աւետարանական գործունէութիւն»,

գ) «Կեանքի Խօսքի սերմանում» եւ

դ) «Աւետարանական ուսուցում»:

Չորսն ալ գրեթէ իրարու հոմանիշներ եւ համար-
ժեքներ:

ԺԳ. դարու երեւելի Վարդապետ՝ Յովհաննէս Երզն-
կացի Պլուզ այս բոլորը կը կոչէ «Գործ մշակութեան
Տեառն»²⁹:

Ինչ որ յատկանշական կը դարձնէ Սբ. Սահակ Կա-
թողիկոսի եւ Սբ. Մեսրոպ Վարդապետի նուիրումը,
աշխատանքը եւ դերը Եկեղեցւոյ կեանքէն ներս, անոնց
աղօթքի կեանքն է, ճգնակեցական նկարագիրն է, գրե-
լու, թարգմանելու, մեկնաբանելու, քարոզելու եւ ուսու-
ցանելու լիցքաւորումն է: Այսպէս կը բնութագրուի անոնց
եկեղեցական ամբողջ կեանքն ու առաքելական գոր-
ծունէութեան նկարագիրը:

Մեսրոպ Վարդապետի առաջին աշակերտները կոչ-
ուած են «Հաւատացեալք», «Սպասաւորք Աւետարանին»,
«Գործակիցք», «Օգնականք» եւ «Սուրբք», որոնք «Աւե-
տարանական Վարդապետութիւնը» քարոզելու գացին
Գողթն գաւառ՝ իրենց մեծ Վարդապետին՝ Մեսրոպ Մաշ-
տոցին հետ³⁰:

Բացայայտ է թէ Սբ. Սահակի եւ Սբ. Մեսրոպ Վար-
դապետի հիմնական նպատակներէն եւ ձգտումներէն
մէկն էր՝ Հայ Եկեղեցւոյ հոգեւոր սպասաւորները օժտել

Վարդապետական հոգիով եւ Քարոզչական Առաքելութեան պահանջած առաւելագոյն հմտութեամբ: Այս հմտութեան սահմաններէն ներս էին, ինչպէս պիտի անդրադառնամ յաջորդաբար, աստուածաշնչական, մեկնողական, դաւանաբանական, ջատագովական, հայրախօսական, ինչպէս նաեւ ծիսական գիտելիքները: Եւ այս բոլորը օղակուած էին Քրիստոնէական Կեանքի գաղափարախօսութեան հիմնաւորման եւ պաշտպանութեան, հակաքրիստոնէական մտածողութիւններու հերքումին: Միայն Հաւատքի եւ կրօնական-աստուածաբանական հմտութեամբ կարելի է քարոզել եւ տարածել Եկեղեցւոյ ուղղափառ դաւանանքը, այդ հմտութեամբ կարելի է լուսաբանել Եկեղեցւոյ հանգամանքը, նկարագիրը, դերը:

Այս ենթահողն էր, ահա, որ այդ երկու երախտաշատ Եկեղեցականները ստեղծեցին «հոգեւոր, աստուածաբանական» շարժումը եւ այդ բոլորը կը ծագէր Քրիստոնէական Կեանքին եւ Հայ Եկեղեցւոյ պահանջներէն:

Իմ կարծիքով, Ե. դարու Յոյն եւ Ասորի կրօնական, ճառագրական, իմաստասիրական, մեկնողական եւ ջատագովական մտածողութեան վերաբերող երկերուն թարգմանական ամբողջ աշխատանքը եւ իրագործումը ուրիշ նպատակ ու թիրախ չունէր, եթէ ոչ Հայ Եկեղեցականութեան, յատկապէս «Հայ Վարդապետներ»ու հոգին, նկարագիրը եւ դիմագիծը որոշակիօրէն ձեւել, կազմաւորել, ամրապնդել՝ պատրաստ Եկեղեցւոյ առաքելութեան:

Եկեղեցական յիշեալ երկու Վարդապետներուն՝ Սահակ Կաթողիկոսի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի նպատակն էր արագօրէն եւ ուղղափառ քայլերով Հայ Վարդապետը

եւ Հայ Կրօնական Մտածողութիւնը պատուաստել յունական եւ ասորական եկեղեցական եւ փիլիսոփայական մտածողութեամբ:

Այս դիտաւորութիւնը եւ կատարուած աշխատանքը բացայայտօրէն ակնեւ եւ Ե. դարու Հայ Եկեղեցոյ առաքելութեան մէջ: Ասիկա՝ էր անոնց տեսիլքը:

Պատմական այս ենթահողին վրայ կը լուսաւորուի, կը բնութագրուի եւ կը հիմնաւորուի Հայ Եկեղեցոյ բոլոր Վարդապետներուն եկեղեցական առաքելութեան դարաւոր շրջան, անոնց առաքելութեան հիմնական ուղեգիծը եւ անոնց «Վարդապետ» կոչումին ու պաշտօնին հանգամանքը, կարեւորութիւնը եւ արժէքը Եկեղեցոյ համար՝ Դ-Ե դարերէն ի վեր: Ասոր համար Գրիգոր Տաթեւացի Վարդապետը կը գրէ.- «Աստիճան Վարդապետութեան՝ առ Սուրբն Մեսրոպ ... եւ յայնմհետէ՝ Աստիճան Վարդապետութեանս յաջորդեցաւ առ միմեանս»³¹:

Այսպէս, ուրեմն, բացայայտ կը դառնայ, որ «Հայ Վարդապետ»ներուն յանձնուած էր կարեւոր դեր մը խօսքով ու գրիչով անաղարտ պահպանելու եւ խորացնելու Քրիստոնէական Հաւատքը կամ դաւանանքը, աստուածաբանութիւնը եւ ամրացնելու Եկեղեցոյ հոգեւոր ու կրօնական կենսունակութիւնը: Այս նպատակով է, որ Հայ Վարդապետի իշխանութեան կապուած է Քրիստոնէական Հաւատքին, գաղափարախօսութեան ու դաւանանքի ուղղափառ քարոզութիւնը, անոր տարածումը՝ այդ առաքելութեան ամրապնդումը ապահովելով:

Վարդապետը ունէր նաեւ «Քարոզատու» անուանումը³²:

Յատկանշական է, որ նման փափուկ ու կարեւոր առաքելութեան մը համար, պատմական աղբիւրները

կը յիշեցնեն, կը շեշտեն ու կը պահանջեն, որ «Վարդապետ»ը պարտական է, պետք է ունենայ «Զգիտութիւն եւ զսրբութիւն զոյգ...», որպէսզի գիտութեամբ ուսուցէ եւ սրբութեամբ արասցէ»³³: Վարդապետական Աստիճանի ծիսական-արարողական տուչութեան ընթացքին՝ կըստի թէ «Առաքինութիւններու ամէնէն բարձր, ամէնէն դժուարին ծայրերը բարձրանալէ յետոյ միայն՝ Վարդապետը քարոզելու է Աստուծոյ Խօսքը» (Վեցերորդ Աստիճան Ծայրագոյն Վարդապետութեան):

ԺԳ. դարէն հռչակաւոր Վարդապետ՝ Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ համեստաբար կը գրէ իր մասին. «Զլուսաւոր եւ զմաքուր վարդապետութիւն եւ զքարոզութիւն Աւետարանին, զոր (Տէր) ետ ինձ անարժանիս...: Տնկազործ եւ պահապան աստուածային այգոյ նորա կոչեցայ եւ զվարձս մշակութեան լիով ընկալայ, եւ յերկնաւոր տունկս եւ ի բնաւոր բոյսս ի ծառայական մշակութիւն քրիստոնէից անձանց ո՛չ աշխատեցայ: Եւ զի՞նչ էր աշխատիլն՝ շրջիլ, քարոզել, խրատել, զբարեգործութեան պտղոցն զվնասակար չարիսն եւ զսովորական մեղսն կտրել, հատանել, վարդապետութեան ջրով ոռոգել, շուրջ բրել եւ կակղացուցանել...»³⁴:

Այս բոլորը աչքի առջեւ ունենալով, կարելի կը դառնայ հետեւեցնել թէ «Վարդապետ»ը պետք է հմուտ ըլլայ Քրիստոնէական Վարդապետութեան, գաղափարախօսութեան, աստուածաբանութեան եւ կրօնական-քարոյական սկզբունքներուն եւ արժէքներուն, որոնք քարոզելու հրաւիրուած է պաշտօնապէս: Ան պետք է տեղեակ ըլլայ, ամբարած ըլլայ Աստուածաշունչ Մատեանին եւ անոր վերաբերող կրօնական, եկեղեցական, դաւանական եւ աստուածաբանական գրականութիւնը, ինչպէս նաեւ իրենց ժամանակաշրջանի «աշխարհիկ գիտութիւն-

ներ»ը (Լեզուի Քերականություն, Տրամաբանություն, Ճարտասանություն, Թուաբանություն, Երկրաչափություն, Աստղագիտություն եւ Երաժշտություն):

Պատմական աղբիւրները ցոյց կու տան, որ «Վարդապետ» եղած են նաեւ Եպիսկոպոսներ եւ Կաթողիկոսներ:

Կ'ամփոփեմ ըսուածները:

«Վարդապետ»ը Հայ Եկեղեցոյ մէջ «վանական» մըն է՝ օծուած քահանայական ձեռնադրութեամբ եւ օծումով, որ իր հոգեւոր-ճգնողական կենցաղի կողքին, իր ժամանակաշրջանի բարձր ուսումները ստանալէ յետոյ (Աստուածաշունչի գիտություն, եկեղեցական գիտություններ, աստուածաբանություն, լեզու-քերականություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, գրականություն, եւայլն), կ'օծտուի ձեռնադրութեամբ: Անոր ուսումնառութեան շրջանը վեց-ուրը եւ յաճախ աւելի տարիներ էին: Հայ վանական Վարդապետը ճգնողական-հայեցողական-աղօթական ապրումներու մարդ ըլլալով հանդերձ, գործօն եւ առաքելութեամբ աշխոյժ եկեղեցական մըն էր:

Սր. Ներսէս Լամբրոնացի (1153-1198), Հայ Եկեղեցոյ մտքի եւ հոգիի մշակուած ու ցայտուն ներկայացուցիչներէն, խորագոյն խորհողներէն եւ աստուածաբաններէն մէկը, իր թողած ձեռագրական Յիշատակարանի մը մէջ, կարեւոր սահմանում մը կու տայ «ուսում»ի եւ «ուսումնասիրութեան», այսինքն՝ «ուսումը սիրել»ու մասին: Ան խոր ընկալում մը ունի, որուն ինքն ալ Հայ Եկեղեցոյ մէջ եղած է մարմնաւորողը այդ գաղափարին: Ան կ'ըսէ. - «Որպէս գիտեն փորձքն, ուսումնասիրութիւն, որ է նոյն աստուածսիրութիւն...»³⁵: Կը թարգմանեմ՝ «Փորձառուները լաւ ծանօթ են թէ ուսումն(ա)-սիրութիւնը կամ ուսումի հանդէպ սերը ուրիշ բան չէ՝

եթե ոչ աստուած-սիրութիւն կամ սէր Աստուծոյ հանդէպ: Անգլերէնը այսպէս կը թելադրէ ինծի.- “It is well known to those who have experienced it: Love of study is by itself Love of God”:

Ուրիշ երեւելի Վարդապետ մը այս գաղափարին կը մօտենայ նոյն յղացքով եւ համոզումով.- «Գրասէրը աստուածասէր կը կոչուի եւ է՝»³⁶:

Յղացքի ի նշ խոր ըմբռնում եւ աստուածաբանական ի նշ մերձեցում...:

Ինքնատիպ գուգադիպութիւն է այն, որ ԺԳ. դարէն Կիրակոս Գանձակեցի Պատմիչը՝ անուանի Վանական Վարդապետի մասին (1181-1251) գրեթէ նոյն արտայայտութիւնը կ’ունենայ, երբ կ’ըսէ թէ յիշեալ Վարդապետը «Յոյժ ուսումնասէր էր այրն, մանաւանդ թէ աստուածասէր»³⁷:

Ե. դարուն, երբ սեփական այբուբեն ունեցանք, Աստուածաշունչի թարգմանութենէն ետք Հայերէնի թարգմանուեցան նաեւ եկեղեցական գիրքերու ամբողջութիւն մը, Պատմիչին վկայութեամբ՝ թարգմանուեցան «Աստուածաշունչի բազմաթիւ թարգմանութիւններ»³⁸:

Թարգմանիչ Վարդապետները չքաւարարուեցան միայն Աստուածաշունչի Մեկնողական Գրականութիւն մը թարգմանելով: Դարերու ընթացքին, Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետները Աստուածաշունչ Մատենանին զանազան գիրքերը քննելու, բացատրելու եւ կրօնական-աստուածաբանական մերձեցումով մեկնաբանելու նպատակով, իրենք ալ ձեռնարկեցին մեկնողական նոր աշխատութիւններու:

Ուրիշ առիթով հաստատած եմ թէ Հայ Եկեղեցին Աստուածաշունչը քննելու եւ մեկնաբանելու իրաւունքը թոյլատրած էր միայն «Վարդապետներ»ուն: Եւ մեկնաբանող Վարդապետները կոչուած են «Թարգմանիչ»,

«Վերծանող» եւ կամ պարզապէս «Մեկնիչ»³⁹: Այս տիտղոսները պարզ բնորոշումներ չեն, այլ տեսակ մը գիտական տիտղոս՝ ընդգծելով անոնց պատրաստութիւնը, ուսումնագիտական հմտութիւնը եւ եկեղեցական-աստուածաբանական մտածողութիւնը եւ աշխատանքը, որ կ'երաշխաւորէր Աստուածաշունչի տարբեր Գիրքերուն վերաբերող ուղղափառ մեկնութիւնները կատարել, լուսաբանել եւ հաւատքի սկզբունքներուն եւ արժէքներուն ճշմարտութիւնները բանաձեւել:

Ե-ԺԹ դարերու ընթացքին, Հայ Վարդապետները թողած են Աստուածաշունչի Մեկնողական շատ հարուստ վաստակ⁴⁰:

Աստուածաշունչի Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը փաստօրէն կը պարունակէ դաւանական, աստուածաբանական եւ ջատագովական բազմաբնոյթ բովանդակութիւն: Անոնք լեցուն են քրիստոնէական հաւատքի, ուղղափառ դաւանանքի վերլուծումներով եւ բացատրութիւններով, ինչպէս նաեւ աստուածաբանական ոգեղէն մտածողութեամբ: Մեկնողական Գրականութեամբ, Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետները ձեւեցին եւ հարստացուցին Հայ Եկեղեցոյ սեփական նկարագիրը, անոր քրիստոնէական ինքնութիւնը:

Աչքէ անցուցէք անոնց մեծ ու փոքր ծաւալով մեկնողական, ճառագրական, դաւանական եւ աստուածաբանական երկերը, յստակ նկատելու համար անոնց միտքը, հոգին, աշխատանքը եւ թողած վաստակին կշիռը: Անոնց մէջ՝ գործին եռանդը, կորովը պարզեւ մըն է Աստուծմէ: Եկեղեցական, ուսումնական եւ վարչական ընդունակութիւններու եւ նուիրումի կողքին՝ «Աստուծոյ Խօսք»ին ոյժը եւ հմայքը, հաւատքը եւ աղօթական կեանքը եւ անոնց քրիստոնէական մտածողութեան

մէջ մխրճուած բոլոր գրութիւնները՝ մեզի կու տան հեղինակութեան մը ապահով շունչը եւ պատկառանքը: Իսկապէս առինքնող է անոնց հոգեւոր եւ մտային նկարագիրը յօրինող գիծերը: Անոնց մէջ կը գտնենք ու կը զգանք հմուտ եկեղեցականը, աստուածաբանը, «հոգեւոր մարդ»ու շերտերը եւ քրիստոնէական գաղափարախօսութեան զգայնութիւնը ամբողջ:

Անցեալ դարերուն, «Աստուծոյ Խօսք»ը, եկեղեցիներու բեմէն կամ վանքերու կամարներուն տակ, տիրական «հաղորդում», «հաղորդութիւն» կամ «հաղորդակցութիւն» մըն էր երկնայինին, աստուածայինին եւ անոր թելադրած հազարումէկ հարցերուն, բոլորն ալ կեանքին խորհուրդը լուսաւորելու եւ հարստացնելու ձգտող:

«Վարդապետներ»ը «Աստուծոյ Խօսքին» աստուածաբան քարոզիչներն էին, հեղինակաւոր ուսուցիչներ եւ գիտութիւններու համադրական անձնաւորութիւններ: Անոնք խտութիւններ դարձան կեանքի եւ մտածումի, նուիրումի եւ առաքելութեան, միշտ խարսխուած քրիստոնէական հաւատքին եւ իմացական արգանդին մէջ: Անոնք ապրեցան ու գործեցին Եկեղեցւոյ մէջ՝ հասարակ մարդոցմէ շահ տ վեր արժէքներու ծառայութեան, հոգեկան ու հաւատքի ցուցմունքներ կատարելով աստուածային ոլորտներէն, այնքան անհրաժեշտ աշխարհի հրաբուխին վրայ հաւասարակշռութիւն մը պահելու համար:

Խոհուն վերլուծող Յակոբ Օշական, Միջնադարեան Հայ Վարդապետի տիպարին եւ անոր առաքելութեան դիպուկ վերլուծումը կ'ընէ.- «Ժ. դարուն, մանաւանդ ԺԱ.ին, մենք կը գտնենք շարանը իրական Վարդապետներուն...: Մեր երկրին ամէնէն նկարագել կայքերուն խորը՝ իրենց համեստ Ուխտերը, Վանքերը հաս-

տատած, աղօթելով, գրելով, խօսելով, աշխարհի անկայուն փառքերուն դեմ՝ անդրաշխարհի անանց գեղեցկություններէն ճառելով, իրենց ո՛չ միայն հաւատքը, համոզումները, այլեւ սիրտը, արիւնին կրակը դնելով իրենց ուսումին մէջ: Այդ մարդերը ծաղիկն էին մեր երկրին, անոր հոգիին ազնուական մարմնառութիւնները, ... իրենց շնորհուած գիտութիւնը իբրեւ սրբազան աւանդ մը կրելով...: Թանձր տգիտութեան մէջ աղամորդիներուն, անոնք այնքան սուղ գնուած (երբեմն քառորդ դար կը տեւէր աշակերտութիւնը. խարտեաշ պատանիէն՝ կնճալիք, աղաղպեղ մազերով գլուխ մըն էր, որ իր կարգին, կ'անցնէր աշխարհ՝ ուսուցանելու) այդ բարիքը կը բաշխէին պարտքի մը պէս, լուսաւորելը, սորվեցնելը ընդունելով իբրեւ ամենէն ազնուական սպասը Աստուծոյ, իրենց հոգին շահելու եղանակներէն ամենէն սուրբը, երբ հաստ, գորշ կիրքերու թատերաբեմ մը կազմող ընկերութեան մէջ, միտքին մեծ, թանձր խաւարին վրայ կը կատարէին աստուածային գիտութեան ջահացուլումը, մարդոց ներսերը իրենց առջեւ փռելով...: Մեկնելու համար Բանը (Աստուծոյ Խօսքը)»⁴¹:

«Վարդապետ»ին տիպարը եւ պաշտօնը ըմբռնելու եզակի մերձեցում մըն է, որ Հայ Եկեղեցին, դարերու ընթացքին ընդհանրապէս ժլատ գտնուած է «եկեղեցական աստիճաններ» բաշխելու մէջ: Երկար տարիներու պատրաստութենէ եւ գործունէութենէ մը եւ կարողութեան շօշափելի ապացոյցներ տալէ յետոյ միայն՝ Վարդապետները Եպիսկոպոս կը դառնային, յաճախ 40-50 տարիքը անցնելէ եւ կեանքի գործնական փորձառութիւններու լայն պաշար մը ամբարելէ յետոյ: Բացառութիւններ միշտ եղած են: Ա՛յս էր, որ նախկին եկեղեցականներուն հեղինակութիւնը, պատկառանքը, նոյնիսկ հմայքը ապրեցաւ մեր ժողովուրդը:

Ուսումնասիրութեան մը մէջ անդրադարձեր եմ, թէ Վարդապետներու աստիճանակարգը Հայ Եկեղեցւոյ Իշխանութեան կողմէ հաստատուած եւ մշակուած է որոշ նպատակներով.- ստեղծելու համար Եկեղեցւոյ այն յատուկ դասակարգը, որ առաւելագոյն չափերով պատրաստուած եւ հմտացած ըլլալու էր կրօնական-դաւանական-աստուածաբանական, ինչպէս նաեւ ուսումնագիտական պատասխանատու առաքելութեան մը⁴²:

Հայ Եկեղեցւոյ կողմէ ստեղծուած Վարդապետներու դասակարգին հիմնումը, կը խորհիմ, ամէնէն բացայայտիչ եւ ցայտուն արտայայտութիւններէն եւ իրագործումներէն մէկն է Հայ Եկեղեցւոյ՝ անոր դաւանանքի, աստուածաբանութեան եւ հոգեկանութեան տեսակէտէն:

Մեր պարտքն է ըսել եւ հաստատել, որ Հայ Եկեղեցական Հոգեկանութիւնը խոր է եւ կը մխրճուի աստուածաբանութեան մէջ: Եկեղեցական աւանդութեան մէջ, մենք հոյակապ վկայութիւններ ունինք, որ թէ՛ Քրիստոնէական եւ թէ՛ Վանական Հոգեկանութիւնները ապրուած եւ ներքսապէս շնչող աստուածաբանութեան հետ իրականութիւններ են՝ որ կը թափանցեն Եկեղեցւոյ ամէնօրեայ կեանքին մէջ:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Գ.

¹. Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Հայրերու մասին կարելի է տեսնել.- QUASTEN J., Patrology, Utrecht-Antwerp, երեք հատոր, 1960: DUCHUSNE L, Early History of the Christian Church, երեք հատոր, London, 1957-1965. CROSS F. L. - LIVINGSTON E. A., Dictionary of The Christian Church, 2nd ed., New York, 1993, էջ 504. PATRIMACOS REV. NICON D., A Dictionary of Greek Orthodoxy, Minneapolis, Minnesota, 1977, էջ 172 եւ 279-288: Enciclopedia della Bibbia, vol. V. Torino, 1971, էջ 347-352, Elle Di CI. Քրիստոնէայ Հայաստան, համայնագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 305-306: ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ԵԶՆԻԿ ՎՐԴ., Հայրաբանութիւն, հտ. Ա., Սբ. Էջմիածին, 1996: ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Հայրերը, Պէյրութ, 1998: ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Հայ Հայրաբանութիւնը, Պէյրութ, 1994: ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Եկեղեցւոյ Հայրեր, Վարդապետներ, Դ-Ը դար, Երեւան, 2007:

². ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Վարդապետը Հայ Եկեղեցական Մտածողութեան մէջ, Վենետիկ, 2001 եւ ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Հայ Վանականութեան Պատմութիւնը եւ Վարդապետներու Դասակարգը, Լոս Անձելըս, 2015: Նաեւ ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ ԲԱԲԳԷՆ Ծ. ՎՐԴ., Վարդապետութեան Աստիճանները Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1980:

³. Հմմտ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Աստուածաշունչի Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը, Ե-ԺԺ դար, տե՛ս The Armenian Bible, A symposium celebrating the 1600th Anniversary of the Armenian Alphabet and the Translation of the Bible into Armenian, Պըրպէնք, 2007, էջ 83-106, հրտկ. Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի: ԽԱԶԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայագիր Դպրութիւնը՝ քննական տեսութեամբ, հտ. Գ., Անթիլիաս, 2000, էջ 11-73:

4. Հմմտ. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1991, Գիրք Գ., գլ. ԽԹ., էջ 320 եւ գլ. ԿԷ., էջ 356, քննական հրտկ. Մ. Արեղեանի եւ Ս. Յարությունեանի:
5. Հմմտ. ԱԴՈՆՑ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, Մաշթոց եւ նրա Աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների, Վիեննա, 1925, էջ 7-10: Նաեւ ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ, Սբ. Մաշթոց Վարդապետ, կեանքն ու գործունեությունը, Վիեննա, 1949, էջ 102-104:
6. Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ., Երեւան, 1971, էջ 8, հրտկ. Վազգէն Յակոբեանի:
7. Հմմտ. ՀԱՅՈՒՆԻ ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Կրթություն Եկեղեցականաց, տե՛ս հեղինակին Դաստիարակություն հին Հայոց քով, Վենետիկ, 1923, էջ 181-249: ԽԱԶԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայագիր Դպրութեան Ուսումնագիտական Կեդրոնները, Ե-ԺԶ դարեր, հտ. Ա., Լիզպոն, 1998, էջ 127-231: ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ Ս. Ս. - ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ Ա. Ս., Գլաձորի Համալսարանը միջնադարեան Հայաստանի Լուսաւորութեան Կեդրոն, Երեւան, 1984, էջ 26-39:
8. ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ ԲԱԲԳԷՆ ՎՐԴ., Վարդապետութեան Աստիճանները Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1980, էջ 70:
9. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ ՎՐԴ., Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան, Կ. Պոլիս, 1740, գլ. ԼԲ., էջ 166, վերատպութիւն՝ Երուսաղէմ, 1998:
10. ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊՍ., Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ Խորհուրդները, Պէյրութ, 1957, էջ 59: Տե՛ս նաեւ ՏԱԹԵՒԱՅԻ ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ., Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան, նշ. աշխ., էջ 164:
11. Հմմտ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Վարդապետը Հայ Եկեղեցական Մտածողութեան մէջ, նշ. աշխ.:

¹². ՇՆՈՐՀԱԼԻ ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ, Թուղթք, Վենետիկ, 1873, էջ 129-130:

¹³. Կանոնագիրք Հայոց, հտ. Բ., Երևան, 1971, էջ 23, հրտկ. Վազգեն Յակոբեանի: Նոյնը կը հաստատէ Յովհաննէս Վրդ. Երզնկացի Պլուզ, տե՛ս ԲԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ Է. Ս., Յովհաննէս Երզնկացին եւ նրա Խրատական Արձակը, Երևան, 1977, էջ 199:

¹⁴. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԿԱՄԱԽԵՑԻ կամ ԴԱՐԱՆԱՂՑԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 399: Հմմտ. նաեւ ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտ. Գ., Պէյրութ, 1972, էջ 488-489 եւ ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, Երուսաղէմ, 1971, էջ 320-323:

¹⁵. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան, նշ. աշխ., էջ 163-164:

¹⁶. ԲԱՂՏԱՍԱՐԵԱՆ Է. Ս., Յովհաննէս Երզնկացին եւ Նրա Խրատական Արձակը, Երևան, 1977, էջ 146:

¹⁷. ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, Դ. տպ., Վենետիկ, 1983, էջ 566:

¹⁸. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ, ՊԼՈՒԶ, Ներբողեան ի Սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգորիս, տե՛ս «Սոփերք», հտ. Ե., Վենետիկ, 1853, էջ 101-102:

¹⁹. ՓԱԽՍՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, Դ. տպ., Վենետիկ, 1933, էջ 114 եւ 117:

²⁰. ՓԱԽՍՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, նշ. աշխ., էջ 63-64:

²¹. ՓԱԽՍՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, նշ. աշխ., էջ 53:

²². ՓԱԽՍՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, նշ. աշխ., էջ 274:

-
- ²³. ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1981, էջ 92:
- ²⁴. ԹՈՎՄԱՍ ՎՐԴ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 81:
- ²⁵. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, Պատմութիւն Տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 82-84 կամ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ, Սիւնիքի Պատմութիւն, Երևան, 1986, գլ. ԻԸ., էջ 135-137, արեւելահայ թրգմ. եւ հրտկ. Ա. Ա. Աբրահամեանի:
- ²⁶. Հմմտ. ԹՈՎՄԱՅ ՄԵԾՈՓԵՅԻ, Յիշատակարան, Թիֆլիս, 1892, էջ 72-73 եւ ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԿԱՄԱԽԵՅԻ կամ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 314:
- ²⁷. ՓԱԻՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., Դպրութիւն Գ., գլ. ԺԴ., էջ 50-51:
- ²⁸. ԿՈՐԻԻՆ, Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Մեսրոպայ Վարդապետին, Վենետիկ, 1894, էջ 15, 22-24 եւ 29-30 կամ ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1981, քննական հրտկ. բնագիրի եւ արեւելահայ թրգմ. Մանուկ Աբեղեանի:
- ²⁹. Հմմտ. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Է. Մ., Յովհաննէս Երզնկացին եւ Նրա խրատական արձակք, Երևան, 1977, էջ 145:
- ³⁰. Հմմտ. Կորին, նշ. աշխ., էջ 15, 24:
- ³¹. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅԻ ՎՐԴ., Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան, նշ. աշխ., էջ 161:
- ³². ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԿԱՄԱԽԵՅԻ կամ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 341-342:
- ³³. ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵԻԱՅԻ ՎՐԴ., Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան, նշ. աշխ., էջ 169-170:

³⁴. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Է. Ս., Յովհաննէս Երզնկացին եւ Նրա Խրատական արձակը, Երեւան, 1977, էջ 144:

³⁵. Տէ՛ս ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, հտ. Ա., Անթիլիաս, 1951, Յիշատակարան թիւ 218, սիւնակ 479:

³⁶. ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՑԻ, Խրատներ, Բ. տպ., Երեւան, 2008, էջ 13, արեւելահայ թրգմ. Շահէ Քինյ. Հայրապետեանի:

³⁷. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, գլ. ԻԴ., էջ 244, քննական հրտկ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի:

³⁸. ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, Վենետիկ, 1894, էջ 33-34 կամ ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1962, էջ 119, քննական բնագիր եւ արեւելահայ թրգմ. Մանուկ Աբեղեանի:

³⁹. ԿԻԻԼԷՍԷՐԵԱՆ ԲԱԲԳԷՆ ԵՊՍ., Հայաստանեայց Եկեղեցին Հինգերորդ դարուն մէջ, Կ. Պոլիս, 1912, էջ 22:

⁴⁰. Տէ՛ս ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Աստուածաշունչի Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը, Ե-ԺԹ դարեր, The Armenian Bible: Symposium, Burbank, 2007, էջ 83-106:

⁴¹. ՕՇԱԿԱՆ ՅԱԿՈԲ, Երբ հիները կը կարդանք, Պէյրութ, 1983, էջ 30-31:

⁴². Հմմտ. ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Վարդապետը Հայ Եկեղեցական Մտածողութեան մէջ, նշ. աշխ., էջ 117:

ԳԼՈՒԽ Դ.

ՀԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԸ

«ՀԱԻԱՏՔԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ»

ԵՒ

«ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ»

Աստուածաշունչի թարգմանությունը «Ազատեց Հայությունը...: Ամրացուց Քրիստոնեությունը Հայաստանի մեջ...: Հայաստանը վերջնականապես փոխուեցաւ եկանորէն քրիստոնէայ դաշտի մը եւ այլեւս այդպէս մնաց դարերու ընթացքին»¹:

Այս պատմական իրականութեան հետեւանքն է, որ սկիզբէն Քրիստոնէական Քարոզութեան եւ Քրիստոնէական Հաւատքին ուսուցումի առաքելությունը եւ դերը առաջնահերթային տեղ գրաւեց Հայ Եկեղեցոյ մէջ:

Սակայն, ինչպէս ըսի նախապէս, Աստուածաշունչ Մատեանը «մեկնելու», «բացատրելու» եւ «քարոզելու» իրաւունքը Եկեղեցին ամէնուն չէ վստահացած: Ներքին եւ արտաքին պատճառները տեսանք: Փաստօրէն, միայն «Վարդապետ»ին պատրաստուած ու կազմաւորուած միտքը, հոգին, անոր եկեղեցական եւ քարոզչական հանգամանքը եւ այդ կարգավիճակը ունեցողին թոյլատրուած էր Աստուածաշունչին կրօնական, բարոյական եւ աստուածաբանական խորքը բացայայտելու, մեկնաբանելու, ուղղափառ հաւատքի սկզբունքները ճշտելու, սահմանելու եւ ուսուցանելու: «Գիտելի է, զի սերմանողք՝ Վարդապետք են, որք զԲանն Աստուծոյ քարոզեն ի հոգիս մարդկան»²:

Եկեղեցին քաջատեղեակ է իր այս հոգևոր պատասխանատվության եւ առաքելության: Ասոր արձագանգն է, որ ամէն Կիրակի Սբ. Պատարագին սկիզբը երգուած Շարականը կ'ըսէ.- «Քրիստո՛ս, դուն Սուրբ Եկեղեցին զարդարեցիր եւ երկնայիններուն համաձայն՝ անոր մէջ կարգեցիր Առաքեալներու, Մարգարէներու եւ Վարդապետներու դասախումբերը...» (շարական՝ «Բարեխօսութեամբ»):

Հայ Վարդապետներուն խօսքը եւ գրիչը՝ անոնց աստուածաբանական հարցերու ուղղափառ ներկայացումի հմտութիւնը, առաքելութիւնը եւ եկեղեցական յանձնառութիւնները բնականաբար վճռորոշ դեր ունեցան Հայ Եկեղեցական կեանքէն ներս, որովհետեւ անոնց պատրաստութիւնը, հոգին, գիտութիւնը, հմտութիւնը եւ կրօնական հեղինակութիւնը ա՛յդ կը թելադրէր:

Տեղին է հոս արձանագրել, որ քարոզութեան եւ վարդապետութեան-ուսուցումի համար՝ Վարդապետը նիւթական վարձատրութիւն պիտի չունենար.- «Կու հրամայէ Օրէնքս, որ բնաւ Վարդապետ վարձ չառնու վասն գրոց կարդալոյ կամ ա՛յլ գիտութեան Եկեղեցոյ ուսմանց»³:

Դ. դարու նշանաւոր անապատական եւ ճգնաւոր Հայր՝ սուրբ Եւագր Պոնտացին (346-399) կը բացայայտէ խորքային իրականութիւնը.- «Եթէ դուն աստուածաբան ես, ապա կ'աղօթես ճշմարտութեամբ, եւ եթէ կ'աղօթես ճշմարտութեամբ, դուն այն ատեն աստուածաբան ես», այսինքն՝ «Si tu es théologien, tu prieras vraiment; et si tu pries vraiment, tu es théologien»⁴:

Եւագր շեշտը կը դնէր թէ աստուածաբանը «Աստուծոյ մարդն է»:

Այսպիսի լուրջ ենթահողի մը վրայ նաեւ Հայ Վարդապետները կոչուեցան «Աստուածաբան», «Աստուածաբան Վարդապետ», «Ուսուցիչ», «Լուսաւորիչ», «Լուսաւորող արեգակ», «Տիեզերալոյս Վարդապետ», «Տիեզերաքարոզ լուսաւորիչ», «Քրիստոսաձաւալ աղբիւր», «Աստուածաբան գեր ի վերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց», «Աստուածաբան դիտապետ», եւալն...:

Խօսիմ փաստերով:

- Սբ. Գրիգոր Լուսաւորիչ կոչուած է «Աստուածաբան Բերան» եւ «Խորաքննին Աստուածաբան»⁵:

- Սբ. Գինդ անապատական Վարդապետի մասին Պատմիչը կ'ըսէ.- «Էր գլուխ արեղայից եւ Վարդապետ միանձանց, առաջնորդ միանձանց եւ վերակացու վաներայից եւ Ուսուցիչ ամենայն անապատաւորաց եւ Տեսուչ ամենեցուն»⁶:

- Խորենացի Պատմահայրը Ե. դարու Հայ «Վարդապետներ»ը կը կոչէ «ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ».- «Աշակերտք հեղզ առ ուսումն եւ փոյթք առ ի վարդապետել, որք նախ քան գտեսութիւնն՝ աստուածաբանք»⁷:

Ասիկա, անշուշտ, կը հաստատէ թէ Ե. դարու Հայ Եկեղեցւոյ մէջ գոյութիւն ունէր արդէն Վարդապետ-Աստուածաբան յղացքը, ըմբռնումը եւ կշիռը:

Օրմանեան Սրբազան, Հայ Եկեղեցւոյ դարաւոր պատմութիւնը նկատի ունենալով՝ կը գրէ.- «Կուսակրօն կղերին կոչումն է քարոզել եւ վարչական պաշտօնավարութիւն ընել»⁸:

- Զ.-Է դարաշրջանին, անուանի Վրթանէս Վրդ. Քերթողի մասին բարձր բնութագրական մը կը վկայէ.- «Այր իմաստուն եւ հանճարեղ եւ նախանձայոյզ աստուածային պատուիրանին, եւ զօրավիզ եւ օգնական ուղղափառ հաւատոյ, ճշմարտասէր եւ լի գիտութեամբ»⁹:

• Մաթուսաղայ Վրդ. (Է. դար) կոչուած է «Մեծ Քերթող եւ անյաղթ Փիլիսոփայ» եւ «Գլուխ եւ հրամանատար ամենայն Վարդապետաց Հայոց»¹⁰:

• Ստեփանոս Վրդ./Եպս. Սիւնեցին (Ը. դար), որ եղած է մեծ առաքեալ, հեղինակաւոր եկեղեցական, մատենագիր, թարգմանիչ, դաւանաբանական գրութիւններու հեղինակ, աստուածաբան եւ շարականագիր, Պատմիչը անոր մասին կը գրէ.- «Աստուածային օրինօք խրատէր եւ ուսուցանէր, որպէս սուր հատանէր զախտացեալսն, որպէս բժիշկ իմաստուն՝ բժշկէր զվիրաւորսն... որպէս զարեգակն պայծառ՝ լուսաւորէր զխաւարեալսն, տղայոցն ի Քրիստոս կարն ջամբեցուցանէր որպէս ծնող, կատարելոցն զկատարալ կերակուրն մատուցանէր որպէս տնտես հաւատարիմ...: Մեկնեաց եւ գրեանս բազումս...»¹¹: Այս Եկեղեցականը կոչուած է նաեւ «Սուրբ եւ մեծ իմաստասէր»¹²:

Գրիչի մը կողմէ՝ Թովմաս Վրդ. Արծրունի Պատմիչը (Ը-Թ. դար) կը գնահատուի իբր.- «Անյաղթ եւ գիտնական Վարդապետն Թովմայի...» կամ «Աստուածաբեալ գիտնական եւ արդիւնական Վարդապետի»¹³:

• Անանիա Վրդ. Նարեկացի (Ժ. դար), կը կոչուի «Տիեզերական Վարդապետ», «Պատուեալ Վարդապետ» եւ «Հրաշափառագոյն Վարդապետ»¹⁴:

Ժ. դարու Պատմիչ մը, կը գրէ.- «Էին եւ Վարդապետք վարժեալք վարդապետութեամբ Տեառն եւ Ուսուցիչք Ճշմարտութեան, Բասիլիոս ծերունին, քաջակորովն ի խօսս եւ քաջաքարոզն ի պատմել զՕրէնս Տեառն»¹⁵:

• Գեորգ Վրդ. Ուռճեցին (ԺԱ. դար) եղած է գիտնական Վարդապետ, վերակոչուած «Հայաստանի Լուսաւորիչ» եւ զուգահեռ տիպար անձնաւորութիւն մը Յոյն Եկեղեցւոյ Մեծ Հայրերուն.- «Էր Լուսաւորիչ տանս Հայոց եւ աղբիւր մշտնջենաբոյխ վտակաց եւ լեզու հրեղէն

հրովն ներկեալ. սա ուսմամբ եւ աստուածային շնորհօքն էր հաւասարեալ գիտութեամբն իւրով առաջին աստուածախօս Սուրբ Վարդապետացն Յունաց՝ Գրիգորի Աստուածաբանի ասեմ եւ Յովհաննու Ոսկեբերանի, Բարսղի եւ ա՛յլ նմանեաց նոցա»¹⁶:

Շատ հետաքրքրական է այն երեւոյթը, թէ երբ Վանքի մը կամ Վարդապետարանի մը մէջ միատեղ կը գտնուին երկու կամ աւելի հմուտ Վարդապետներ, անոնցմէ աւելի «յառաջադէմը» «Գլուխ» եւ «Աւագ Վարդապետ» կոչելու եւ կարգելու է.- «Եթէ պատահի ի միում եղբայրանոցի երկու լինել Վարդապետ եւ կամ աւելի եւս, զմի, որ յառաջադէմ իցէ, ինքեանց Գլուխ եւ Աւագ կոչեացեն՝ ըստ հրամանի առաջնորդաց»¹⁷:

ԺԳ. դարէն՝ Յովհաննէս Երզնկացի նշանաւոր Պլուզ Վարդապետը կը գրէ.- «Եթէ վարդապետ եկեացէ յայլ աշխարհէ, գլխաւորք եղբարցն ի տեսութիւն երթիցեն եւ պատուեցեն զնա, եւ շահեցին ի վարդապետական բանիցն եւ ժողովեցին առ նա ի քարոզութիւն Սուրբ Գրոց»¹⁸:

• Վահրամ Վրդ. Բաբունի (ԺԳ. դար), գնահատուած բարձր աստուածաբան է. անոր երկերը ունին աստուածաբանական ընդարձակ ենթախորք: Ունի կրօնական ճառեր եւ իմաստասիրական գրութիւններ¹⁹:

• Գրիգոր Վրդ./Եպս. Սկեռացի կամ Լամբրոնացի (ԺԳ. դար) թողած է աստուածաբանական հարուստ ժառանգութիւն: Իր բազմաթիւ գործերու կողքին, ունի կրօնական, դաւանաբանական բովանդակութեամբ ընդարձակ գրութիւն մը՝ «Բան խրատու վասն ուղիղ հաւատոյ եւ մաքուր վարուց առաքինութեան» անունով²⁰:

• Մխիթար Վրդ. Այրիվանեցի (ԺԳ. դար), իր ժամանակին կոչուած է «Անդրանիկ Վարդապետ» եւ «Բաբունեաց Բաբունի»²¹:

• Յովհաննէս Վրդ. Երզնկացի Պլուզ (ԺԳ. դար), հանրագիտարանի մակարդակով անձնաւորութիւն մը, իմաստասէր, աստուածաբան, մեկնիչ, կանոնագիր, թարգմանիչ, բնագէտ, քերական, ճարտասան, արուեստաբան, եկեղեցական ու քաղաքական գործիչ, կոչուած է հետեւեալ մակդիրներով՝ «առաքելաշնորհ», «գերիմաստ», «խստալոյս իմաստասէր», «անյաղթ», «մեծ», «բանիբուն եւ աշխարհալոյս Վարդապետ», «առաւել իմաստուն րաբունապետ», «յոգնիմաստ հոռտոր», «սուրբ եւ իմաստուն» եւ սրբացուած է եւ պատկերուած լուսապսակով²²:

• Եսայի Վրդ. Նչեցին (ԺԳ-ԺԴ դար), Գլաձորի Վանք-Վարդապետարանի երեւելի Բաբունապետը, կոչուած է «Քաջահմուտ փիլիսոփայ» եւ «Խորիմաստ գիտնական՝ աստուածաբանական երկերու»: Այս հասկացողութեամբ ան կոչուած է նաեւ «Տիեզերաքարոզ լուսաւորիչ»²³:

Նոյն անուանի եւ հեղինակաւոր Վրդի մասին՝ 1314 տարեթիւով Յիշատակարան մը կը վկայէ.- «Առ ոոս սուրբ երիցս երանեալ Բաբունապետին Եսայեայ, որ իբրեւ զարեգակն լուսաւորեալ պայծառացուցանէ զբոլոր ազգս եւ զեկեղեցիս Հայաստան աշխարհիս... սուրբ եւ երանաշնորհ Բաբունապետին եւ տիեզերալոյս Վարդապետին Եսայեայ»²⁴: Դարձեալ, 1331 թուակիր Յիշատակարան մը նոյն Եսայի Վրդ. Նչեցին կը կոչէ «Տիեզերաքարոզ Լուսաւորիչ»²⁵:

• Սիմէոն Վարդապետի մը մասին՝ 1386 թուակիր Յիշատակարանի մը մէջ կը կարդանք.- «(Յիշեցէ՛ք) զհոգեւոր երախտաւորքն մեր՝ զուսուցիչքն եւ զլուսաւորիչքն զՍիմէոն Վարդապետն, զարին եւ զառաքինին Ընօշտեան գաւառին, զլծակից գիւմանմանք նորին՝ զերկու արեգակունքն, զեղբարքն մարմնային՝ զՍտեփանոս ընդ Յովհաննէսին, որ են նազելի փիլիսոփայք եւ վարպետ Վարդապետ)»²⁶:

• Կիրակոս Վրդ. Երզնկացի (մահացած 1355ին), աստուածաբան րաբունապետ է, մեկնիչ, շարականագիր: Վերակոչուած է «Մեծ եւ հռչակաւոր Վարդապետ», «Երանաշնորհ, եռամեծ Բաբունապետ»²⁷: Հեղինակ է դաւանաբանական եւ մեկնողական երկերու: Իր գործերէն հրատարակուած են «Թուղթ առ Կարնեցիս» դաւանաբանական երկը²⁸ եւ աստուածաբանական ճառ մը՝ «Նախերգան Տեառնընդառաջին» անունով²⁹:

• Յովհաննէս Որոտնեցի համբաւաւոր Վարդապետի (1315-1387) մասին, 1386 թուականէն ունինք հետեւեալ կարեւոր վկայութիւնը.- «Մեք ընդ սուրբ եւ տիեզերահամբաւ եւ երանաշնորհ Բաբունապետիս Հայաստանեաց եւ վերադիտողի Տեառն Յովհաննու Որոտնեցոյ կայաք կարդալ եւ գրել ի համալսարան սորին, որ յայս անցուկ եւ խաւարեալ ժամանակիս փայլէր որպէս զարեգակն ի վերայ աշխարհի անուն սորին, զի զամենայնի զխոց բժշկէր եւ զկարօտութիւն լնոյր՝ զիշխանի եւ ազատի, զկաթողիկոսի եւ զիմաստասիրի, զի ազգս Հայկազեան մեծ պարծանս ունէր զսա ի վերայ ամենայն ազգի: Զի ժողովէր զհեռաւորս եւ զմերձաւորս, ... երկնէր եւ ուսուցանէր եւ փառաւոր յաստիճանս նստուցանէր, զոմանս րաբունս եւ քահանայս, զոմանս երաժիշտս եւ փիլիսոփայս, զայլ ոք ծաղկող եւ քարտուղարս: ... Ամենեցուն կերակուր եւ հանդերձ, զիրք եւ մեկնութիւն (տայր)»³⁰:

• Սբ. Գրիգոր Վարդապետ Տաթեւացին (1344? - 1409) կը կոչուի.- «Քրիստոսածաւալ աղբիւրն եւ անմուտ արեգակն՝ երկրորդ Լուսաւորիչն՝ Գրիգորիս Վարդապետ Տաթեւացի»: Նմանապէս՝ «Մեծն Գրիգորիս Վարդապետն ամենայն Հայոց, երկրորդ Լուսաւորիչն եւ աստուածաբանն գեր ի վերոյ գոլով ամենայն իմաստասիրաց եւ Վարդապետաց հնոց եւ նորոց»³¹:

• Առաքել Վրդ./Եպս. Միսնեցին (1350-1422) եղած է Հայ Մշակոյթի միջնադարեան ժամանակաշրջանի կարկառուն եկեղեցականներէն: Ուսումնառութիւնը կատարած է Տաթևի Վարդապետարանէն ներս եւ աշակերտած է Գրիգոր Վրդ. Տաթևացիի: Հեղինակ է մեկնողական, քերականական, փիլիսոփայական աշխատութիւններու: Է՝ նաեւ երաժիշտ-երգաբան, բանաստեղծ: Կոչուած է «Րաբունապետ» եւ «Մեծ իմաստասէր»³²:

• Առաքել Վրդ. Բաղիշեցի (ԺԵ. դար, որ վանահայրն էր Երկայն Ընկուզեաց կոչուած Վանք-անապատին, կոչուած է «Սուրբ եւ Աստուածաբան Վարդապետ»³³:

• Ղուկաս Վրդ. եւ Առաջնորդ Ամիր քաղաքի (ԺԶ-ԺԷ դար) եղած է անուանի եկեղեցական.- «Քաջ Րաբունապետ եւ աստուածաբան Վարդապետ, որ գեր ի վեր իմաստութեամբ իւրով փայլէր որպէս զգահ արփիափայլ ի կամարս կաթողիկէ Եկեղեցոյ, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ անշիջանելի պայծառութեամբ Սուրբ Եկեղեցոյ եւ պարծանս Հայկազեան սեռի»³⁴: Նոյն եկեղեցականի մասին դրուատական բարձր վկայութիւն մը եւս ունինք.- «Լուսաւորիչն զՏէր Ղուկաս՝ արի եւ քաջ Րաբունապետ եւ աստուածաբան Վարդապետն, վարժիչ եւ ուսուցիչ... որ իբրեւ արեգակն փայլէր ի մէջ Հայաստանեայց»³⁵:

• Վարդան Վրդ. Բաղիշեցին (ԺԷ. դար), իր եկեղեցական-կրօնական եւ ուսումնակրթական աշխատանքներուն համար կոչուած է «Րաբունապետ եւ աստուածաբան Վարդապետ»³⁶:

Իրենց գիտութեամբ, հմտութեամբ եւ վարքագիծի առաքինի կենցաղավարութեամբ՝ միշտ ալ գտնուած են «Երեւելի» կամ «հոչակաւոր» Վարդապետներ: Օրինակ. Պատմիչը կը գրէ.- «Էին ի ժամանակին յայնմիկ Վարդապետք երեւելիք՝ Մխիթար, որ Գոշն կոչուի (ԺԲ. դար),

շինող Վանաց Գետկայ, այր իմաստուն եւ հեզ եւ վարդապետական ուսմամբ հռչակեալ, Իգնատիոս, Վարդան, Դաւիթ Քոբայրեցիին ի Հաղբատ, Յովհաննէս, Հայր Սահանին, ..., Գրիգոր, զոր Մոնոնիկն կոչէին, ի Կեչառուաց, Տուրքիկն՝ ի Թեղենեաց..., Եղիա՝ ի Հաւուց Թառոյ..., Գրիգոր Դունացին, Սարգիս միակեացն ի Սեւանայ: Այսոքիք արք երեւելիք եւ այլք բազումք»³⁷: Նոյն Պատմիչը, ուրիշ տեղ կ'ըսէ.- «Ընդ այնոսիկ ատուրս ժամանակաց՝ էին Վարդապետք առաքինիք եւ լուսաւորք, որք փայլէին յաշխարհի իբրեւ լուսաւորք՝ Ստեփանոս, որդի Յուսկանն, այր սքանչելագործ եւ սուրբ..., Գորգն Կարենեցի (այսպէս), այր իմաստուն եւ գիտնաւոր եւ միւս եւս այլ՝ Տիրացու անուն նորա, որ եւ զաստիճան Եպիսկոպոսութեան ընկալաւ եւ Աստուածատուր»³⁸:

Նոյն Պատմիչը Միսիթար Վրդ. Գոշի մասին կը գրէ.- «Հռչակաւորն այն եւ մեծիմաստն գիտութեամբ՝ էր ի քաղաքէն Գանձակայ», իսկ «Յովհաննէս Վարդապետն՝ Տաւուշեցի անուանեալ, որ ի ժամանակին յայնմիկ երեւելի էր գիտութեամբ...: Էր Վարդապետն Յովհաննէս շրջագայ տեղուջէ ի տեղի շրջելով, քարոզելով զԲանն Աստուծոյ եւ ուսուցանելով զբարի վարս մարդկան»³⁹:

Ուրիշ առիթով Գանձակեցիին կը գրէ.- «Էին եւ Վարդապետք աշխարհիս Հայոց ընտրեալք եւ լուսաւորեալք Տէր Եփրեմ եւ Անաստաս եւ Խաչիկ եւ Դաւիթ Հոռոմաբեցի եւ մեծ իմաստասէրն Ստեփանոս Սիւնեցի...»⁴⁰:

Կիրակոս Պատմիչը, Մբ. Ներսէս Շնորհալիի մասին դրուատիքով կը վկայէ իբր հռչակաւոր Վարդապետ.- «Ներսէս առաւելեալ էր իմաստութեամբ քան զյուլովս ի ժամանակի անդ՝ ո՛չ միայն քան Վարդապետս Հայոց, այլ եւ քան զՅունաց եւ զԱսորոց»⁴¹:

Ստեփանոս Ասողիկ Վարդապետը (ԺԱ. դար) հետաքրքրական տեղեկություններ կը փոխանցէ իր օրերու Հայաստանի հոգեւոր եւ իմացական շարժումի մասին: Ան խանդով եւ հիացական տողերով կ'արտայայտուի Հայաստանի վանական հաստատութիւններու մասին: Ունի իրարմէ շքեղ անձերու պատկանելի ներկայացուցիչներ, խօսքի եւ ուսուցումի Վարդապետներ՝ լեցուած աստուածային շնորհքներով:

Այսպէս. - «Էին եւ Վարդապետք վարժեալք վարդապետութեամբ Տեառն եւ ուսուցիչք ճշմարտութեան»⁴²: Նոյն արտայայտութիւնը կը կիրարկէ ուրիշ հեղինակ մըն ալ⁴³:

Բացայայտ է թէ Հայ Եկեղեցւոյ հաւատքով եւ հոգիով հարուստ, գիտականօրէն հմուտ եւ «Աստուածաբան» Վարդապետներու հանգամանքը շատ բարձր էր: Անոնք, այդ հանգամանքով, միշտ ալ ներկայ գտնուած են Եկեղեցական Ժողովներուն մէջ (ո՛չ անշուշտ բոլորը):

Հայ Պատմագրութեան մէջ, յաճախ կը հանդիպինք այսպիսի արտայայտութիւններու. - «Ժողով արարեալ Վարդապետաց եւ Եպիսկոպոսաց եւ Հարց եւ Երիցանց» կամ «Ժողով արարեալ ի մայրաքաղաքն Սիս գԿաթողիկոսն Դաւիթ հանդերձ Վարդապետօք եւ Եպիսկոպոսօք եւ ճգնաւոր միանձամբ»⁴⁴ եւ կամ «Մերով հրամանաւ... ժողովեցաք զԵպիսկոպոսունս եւ Վարդապետս եւ զմիանձունս եւ զվանաց առաջնորդս...»⁴⁵:

Քարոզչական եւ ուսուցչական առաքելութիւնը եւ պատասխանատւութիւնը լուրջ աշխատանք է: Վարդապետէ մը պահանջուած յատկանիշներէն եւ առաքիւնութիւններէն մէկն է «ուսուցանելու ատակ» ըլլալը (Ա. Տիմոթէոս Գ. 2): Վարդապետը, ո՛չ միայն համապատասխան գիտութիւն, այլեւ պէտք է ունենար խօսելու ընդունակութիւն՝ ունեցած հմտութեամբ մեկնաբանելու

Քրիստոնեության բովանդակյալ պատգամները, ուսուցումները, սկզբունքները՝ լեցուն հաւատքի եւ ապրումի վկայութեամբ:

Պօղոս Առաքեալ կը յանձնարարէ.- «Աստուծոյ ծառան պէտք չէ կռուի, այլ պէտք է ըլլայ հեզ բոլորին հանդէպ, կարող ըլլայ Աւետարանը սորվեցնել, ներողամիտ ըլլայ, որպէսզի քաղցրութեամբ խրատէ» (Բ. Տիմոթէոս Բ. 24-25): Իսկ Տիտոս աշակերտին ուշադրութեան կը յանձնէ, որ պէտք է «Բարին սիրող, զուսպ, արդար, մաքուր եւ ժուժկալ ըլլայ: Պէտք է ամբօրէն պահէ իր սորված վստահելի վարդապետութիւնը, որպէսզի կարենայ ուղիղ ուսուցումով յորդորել ուրիշները եւ յանդիմանել հակառակորդները» (Տիտոս Ա. 8-9): Պօղոս Առաքեալին կողմէ Տիմոթէոս եւ Տիտոս աշակերտներուն յղուած նամակներուն մէջ արձանագրուած առաքինութիւնները եւ յատկանիշները, ինչպէս նաեւ Պետրոս Առաքեալին կողմէ յիշուածները (օրինակ՝ Ա. Պետրոս Ե. 2-3), կը բացայայտեն թէ ո՛վ որ քարոզելու եւ ուսուցանելու պաշտօնը ունի, պէտք է նաեւ խօսքով եւ գործով վկայութիւն տայ՝ «օրինակ ըլլայ» ուրիշներուն: Կարելւոր նշում մը.- Վարդապետին խօսքերը, գործերը եւ ծառայութիւնը իրարու համընթաց եւ զուգահեռ ընթանալու են: Քրիստոս այդպէս գործեց եւ վարդապետեց: Ան ո՛չ միայն «Աստուծոյ Խօսք»ը խօսեցաւ, այլեւ «Կատարեց»:

Նոր Կտակարանին մէջ «Աստուծոյ հօտը արածեցէ՛ք» (Ա. Պետրոս Ե. 2) եւ «Հովուեցէ՛ք Տիրոջ Եկեղեցին» արտայայտութիւնները (Առաքեալներու Գործեր Ի. 28) լուրջ յանձնառութիւններ կը մատնանշեն...:

Ըսուեցաւ թէ Հայ Եկեղեցւոյ «Վարդապետ»ը քարոզիչ է եւ աստուածաբան՝ մեկնաբանելու, վերլուծելու Աստուածաշունչ Մատեանը եւ հաւատքը՝ մարդկային

բառերով խարսխելու ժողովուրդին մեջ: Այլևս այստեղ յայտնի կը դառնայ, որ քարոզիչ Վարդապետը պետք է կիրարկէ իր սեփական հաւատքը, աստուածաբանական ու բարոյական ուղղափառ մտածողութիւնը, հոգեւոր խօսքի ճարտարութիւնը եւ հմտութիւնը: Ասոնց մէջ է, որ պետք է յայտնուին Վարդապետին աստուածաբանական խոկումները, սեւեռումները, եւ կրօնական-հոգեւոր ուսուցումները: Վարդապետութեան «Ուղիղ ուսուցումը» կ'արտայայտէ Եկեղեցոյ Վարդապետութիւնը (doctrine) եւ անոր Առաքելականութիւնը (apostolicity):

Ուղղափառ դաւանանքին պահպանումը եւ ամրապնդումը գործադրելի ըլլալու համար, «Վարդապետ» ուսուցիչը՝ իր հաւատքով եւ հմտութեամբ պետք է կարողանայ դաւանական բոլոր սխալ գաղափարափոսութիւնները եւ հերձուածները արմատախիլ ընել, մերժելով բոլոր կրօնական տեսակի ոսնձգութիւններ փորձողները:

Իսկ ուղղափառ Առաքելականութիւնը շարունակաբար վկայուած, ապացուցուած եւ հաստատուած է Առաքելներու քարոզութեամբ, ուսուցումով եւ առաքելական ծառայութեամբ (teaching ministry, mission): Առաքելական ծառայութեան (apostolic ministry) նպատակն է մղել, յառաջացնել եւ պահպանել «առաքելական ուսուցումը»: Առաքելական ուսուցումը եւ քարոզութիւնը ուրիշ բան չէ, եթէ ոչ «Օգնել մարդոց հաւատքին եւ Աստուծոյ փրկութեան ծրագրի իրականացման», ինչպէս կը հաւատայ, կը ճգնի ու կ'աշխատի Պօղոս Առաքեալ (Ա. Տիմոթէոս Ա. 4): Ասոր համար, Հայ Վարդապետները հանդիպումի կէտը կը հանդիսանան այս ժառանգութեան եւ առաքելութեան, երբ ժողովուրդին կը հռչակեն, կը քարոզեն, կ'ուսուցանեն, կը մեկնաբանեն եւ կը վկայեն Քրիստոսը եւ Անոր Փրկութեան Աւետարանը:

Հոչակումի, ուսուցումի, աստուածաբանական մեկնաբանումի եւ վկայութեան այս առաքելութիւնը պէտք է կատարուի հաւատքով, հաւատարիմ գիտակցութեամբ եւ նաեւ գիտութեամբ, հմտութեամբ:

Երբ կը կարդանք Վարդապետական Աստիճանին կամ Պաշտօնի տուչութեան արարողութիւնը, որ լեցուն է հարուստ հոգեկանութեամբ մը (spirituality), առաջին հերթին կը նշմարենք այդ իշխանութիւնը տուող եկեղեցականին մտածողութիւնը եւ յանձնումի աստուածաբանական արտայայտութիւնները եւ խորքը.-

• «Ա՛ն զՍուրբ Գաւազանս ի ձեռաց Հոգւոյն՝ ունել իշխանութիւն քարոզել զԲանն Կենաց ողջամիտ վարդապետութեամբ յունկն հաւատացելոց» (Ա. Աստիճան):

• «Քարոզել զԱւետարանն Սուրբ եւ զպրակս Առաքելոց եւ Մարգարէից եւ զպատուէր օրինադրութեանց Հարցն Սրբոց» (Դ. Աստիճան):

• «Իմաստութեամբ եւ գիտութեամբ քարոզել» (Դ. Աստիճան):

• «Քարոզել մեղաւորաց եւ տգիտաց» (Դ. Աստիճան):

• «Ուսուցանել զտգէտս եւ խրատել զստահակս» (Բ. Աստիճան):

• «Կոչել յապաշխարութիւն զմեղուցեալս եւ դարձուցանել զմոլորեալս ի գիտութիւն ճշմարտութեան» (Գ. Աստիճան):

• «Միխիթարել զվշտացեալս եւ զտրտմեալս» (Ա. Աստիճան):

• «Լինել միջնորդ Աստուծոյ եւ մարդկան» (Բ. Աստիճան):

• «Զանհաւատս ի հաւատ ածել» (Բ. Աստիճան):

• «Զտգէտս իմաստնացուցանել» (Բ. Աստիճան):

• Սաղմոսել, վարդապետել եւ յայտ առնել զԲանս Աստուածայինս, ի լեզուս խօսել, թարգմանութիւնս առնել առ ի շինութիւն եղբարց եւ ի կատարումն Եկեղեցւոյն Աստուծոյ» (Ժ. Աստիճան):

Վարդապետական Աստիճանի ծիսական-արարողութենէն բացայայտ կը դառնայ, որ «Վարդապետ»ները թէ՛ հաւատքի, թէ՛ բարոյական եւ թէ՛ քարոզչական ասպարեզին մէջ «Վարդապետական բանիւ» պետք է ըլլան յառաջադէմ: Այս մասին, օրինակ, Կիրակոս Վրդ. Պատմիչ՝ Վանական Վարդապետի մասին (ԺԲ. դար) կ'ըսէ թէ յառաջադէմ էր «Վարդապետական բանիւ»: Ասոր համար՝ շատեր իր մօտ կու գային ո՛չ միայն ուսուցչական խօսքի ուսումնառութեան համար, այլ Վանական Վարդապետին ամբողջ կեանքն ու շարժումները անգիր օրէնքներ էին տեսնողներուն⁴⁶:

Ահաւասիկ, Վարդապետի կեանքին եւ առաքելութեան հիմնական ուղեգիծը: Բայց այս սրբազան պարտականութիւնները կատարելու համար, Վարդապետը, բացի վարքագծային բարենիշներէն, շնորհքներէն, արժանաւորութենէն, պաշտօնի գիտակցութենէն եւ ա՛յլ առաքինութիւններէն, անհրաժեշտ է որ ունենայ Աստուածաշունչ Մատեանին վերաբերող գիտութիւններուն հմտութիւնը, այսինքն՝ «Նախակրթեալք Հին եւ Նոր Կտակարանաց եւ Կանոնական հրամանաց»⁴⁷:

Ա՛յս էր պատճառը, որ Պատմութեան մէջ՝ Հայ Վարդապետները կը վկայուին իբր «գիտուն», «շնորհալի» եւ «աստուածային կոչումով ուսուցիչներ», իբր ոգեղինացած էակներ, հեզութեամբ եւ սիրով օժտուած եկեղեցականներ:

Ասոր համար, Կոստանդին Ա. Բարձրբերդցի Կաթողիկոսը (ԺԳ. դար), կը պահանջէր, որ Վարդապետները պատրաստուած եւ հոգեպէս ու մտապէս մշակուած

ըլլան.- «Գիտունք եւ ուսումնականք եւ ուսուցիչք լինիցին»⁴⁸:

Ներսէս Շնորհալիի նման Կաթողիկոս մը, բժախնդիր եկեղեցական հոգիին, կը խորհրդածէր.- «Ինչպէ՞ս կարելի է Վարդապետ, ուսուցիչ եւ քարոզիչ ըլլալ, Տիրոջ հրամանին համաձայն ելլել Սիոնի բարձր լեռը, որ է Սուրբ Եկեղեցին, Աւետարանին Խօսքը բարձրացնել եւ չվախնալ»⁴⁹:

Կիլիկիոյ Կաթողիկոսներէն՝ Սահակ Բ. Խապայեան, իր 1903, Ապրիլ 24 թուակիր մէկ Կոնդակին մէջ, չափազանց կարեւորութեամբ կ'անդրադառնայ Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետներու հանգամանքին եւ կը գրէ.- «Կադաշեմ զձեզ, Վարդապետք Եկեղեցւոյ, որ ի ձեռնադրութենէ ընկալեալ շնորհօք Սբ. Հոգւոյն՝ ուսուցիչք էք Բանին Ճշմարտութեան, որպէս ձեր անուանակոչութիւն ցոյց կը տայ, մի՛ անփոյթ առնէք զշնորհացդ՝ այլ ի ժամու եւ ի տարածամու կատարեցէք ձեր պարտքը խղճի մտօք, ողջմտութեամբ, հաւատով, սիրով, սրբութեամբ եւ անարատութեամբ վարուց: Մեր ամենուն Վարդապետը եւ Ուսուցիչը մի է, որ է Քրիստոս. ըստ ամենայնի պարտաւոր եմք նմանող լինել Նմա:

Ուղիղ վարդապետելու եւ ուսուցանելու համար՝ ժողովրդի հոգեւոր շինութեան սիրով լցուած ըլլալու է: Առանց սիրոյ՝ ամենայն ուսում եւ վարդապետութիւն, ամենայն հաւատք եւ գիտութիւն ոչինչ են եւ ոչինչ օգտեն: Քարոզելու ատեն նպատակ ունենալու չէ անձնական կարողութիւն եւ պերճախօսութիւն ցուցադրելը. այդ ոգով խօսուած ամենէն որոտալի եւ հրաշունչ խօսքերը ձիւնի հատիկներու պէս կ'ընկնին հաւատացեալ ունկնդրաց սրտին եւ հոգւոյն վրայ եւ փոխանակ ջերմացնելու եւ վառելու՝ կը սառեցնեն եւ կը դիակնացնեն»⁵⁰:

Այս հոգին եւ այս ըմբռնումը կենսական է Եկեղեցւոյ համար: Միայն այս հաւատքով եւ այս հասկացողութեամբ ըմբռնուած առաքելութիւնը կը դառնայ արդիւնաբեր: Ի վերջոյ, քարոզիչ-ուսուցիչ-Վարդապետները մարդկային ծարաւը կը պատմեն ու կօղակեն Աստուածայինին եւ «Հոգեւոր» սերմը կըլլայ կեանքին ամենէն խորունկ պատգամը:

Պատմական վկայութիւն ունինք, թէ Հայ Վարդապետը նոյնիսկ խրատական-կանոնական շրջաբերական գրութիւններ-հրահանգներ կը գրէր եւ իր անունով կը յղէր Հայաստանի եկեղեցական վիճակները (թեմերը)՝ վանականները եւ հաւատացեալները ուղղելու, վարդապետելու: Կու տամ քանի մը օրինակներ:

Վրթանէս Վրդ. Քերթոդ (Զ-է դար), որ անուանի էր եւ հմուտ Աստուածաշունչին եւ Եկեղեցւոյ աստուածաբանութեան, ա՛յլ գրութիւններու շարքին, որոնք կը վերաբերին այդ ժամանակաշրջանի եկեղեցական-դասնական հարցերուն, ունի նաեւ «Թուղթ շրջաբերական առ եկեղեցիս Յուրտաւայ առ ի հաստատել ի հաւատս», ուղղուած Յուրտաւ քաղաքի հաւատացեալներուն⁵¹:

Յովհաննէս Վրդ. Երզնկացի Պլուզ (ԺԳ. դար), ինքն իր մասին կը գրէ.- «Այժմ զմտաւ ածի եւ հնարեցայ թեթեւացուցանել գյուղով բեռ(ի)նս իմոյ պարտուցն ի ձեռն սակաւ վճարման եւ գրեցի զսակաւ բանս խրատուց ի կանոնական հրամանացն Առաքելոցն Սրբոց եւ աստուածագումար Ժողովոցն Սուրբ Հարցն սահմանաց, եւ ժողովեցի գյոյժ հարկաւորն եւ զպիտանին ի յօգուտ քրիստոնէից, որպէսզի Եպիսկոպոսունքն յամենայն վիճակս իւրեանց՝ ի քաղաքս եւ ի գեօղս գրեցեն եւ առաքեցեն, եւ քահանայք ուսանիցին եւ ժողովրդոց յիւրեանց քարոզեցեն»⁵²:

Վկայություն մը ունինք նաեւ Եսայի Նչեցի Մեծ Վարդապետի մասին (†1338), որ Շրջաբերական գրություն մը ուղղած է Հայ հաւատացեալներուն, զգուշացնելով զանոնք Ունիթորական շարժումէն, Հայ Եկեղեցւոյ դաւանական Ուղղափառութիւնը ջատագովելով⁵³:

ԺԴ. դարէն կը յիշուի Մովսէս Վրդ. Երզնկացին, որ կանոնական բնոյթով իրատներ գրած է՝ ուղղուած Հայաստանի եկեղեցիներուն: Հաւանաբար, Շրջաբերական գրութիւն մըն է այս մէկն ալ՝ «Խրատք Կանոնականք առ ամենայն Եկեղեցիս Հայաստանեայց» խորագիրով⁵⁴:

Հայ Վարդապետներու եկեղեցական կարգավիճակին եւ հեղինակութեան մասին պատմական շատ կարեւոր վկայութիւններ են ասոնք:

Գիտական պատրաստութեան եւ հեղինակութեան կողքին, ահաւասիկ հոգին է որ Եկեղեցին կը պահանջէ իր Վարդապետներէն: Վարդապետը միայն հաւատքով, աստուածաբանական գիտութեամբ եւ անշուշտ իր կեանքի վկայութեամբ կը յաջողի իրականացնել Եկեղեցւոյ սրբազան Առաքելութիւնը: Միայն այս կերպով կրնայ Հաւատքը տարածել ու պաշտպանել, մեկնաբանել եւ հաստատել այդ Հաւատքը: Անհրաժեշտ է համոզուիլ եւ ընդունիլ, որ ուսուցումը Աստուծոյ մասին, իբր Արարիչ եւ կեանքի Աղբիւր, կենսական է հասկնալու եւ ըմբռնելու «Աստուածաշնչական Հաւատք»ի պատմութիւնը: Տեղին է ըսել նաեւ, որ Քրիստոնէութեան աւետարանական եւ ջատագովական (apologetic) ճիգերը եւ աշխատանքները հելլենական հասարակութեան մէջ, անցեալին մեծ ազդեցութիւն ունեցան՝ ըմբռնելու եւ ընդունելու Քրիստոնէական Վարդապետութիւնը:

Այսպէս է որ մակերես կու գայ ու կը յայտնուի Քրիստոնէական Հաւատքին կարեւորութիւնը, կշիռը, ոյժը, զօրութեանականութիւնը (dynamism): Այսպէս է որ

Հայաստանի մեջ Քրիստոնեությունը եւ Եկեղեցին հաւատալի եւ ազդեցիկ դարձաւ դարերու ընթացքին: Այս տեսակէտով, իմ նախասիրած պատկերս, Հայաստանի մեջ Քրիստոնեութեան ներկայությունը եւ զօրությունը բացատրելու համար, Պօղոս Առաքեալին սա արտայայտությունը կ'օգտագործեմ.- «Այս գանձը մեր մէջ կը կրենք՝ կաւէ անօթներու պէս, որպէսզի յստակօրէն երեւի թէ այս անսահման զօրությունը Աստուծմէ է որ կու գայ» (Բ. Կորնթացի Դ. 7): Տրամաբանությունը չի՝ կրնար ունենալ այս մերձեցումը եւ չի՝ կրնար լրիւ ըմբռնել այս յղացքը, բայց հաւատքը կը դիրացնէ եւ կը թոյլարտէ...:

Վստահաբար, Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետները ունեցան իրենց տատանումի ժամանակներն ալ, բայց անոնք ունեցան մեծ վստահություն մը Քրիստոս Աստուծոյ վրայ, ինչ որ ներքին հրճուանք եւ բաւարարություն տուաւ իրենց կեանքին եւ նշանակություն իրենց եկեղեցական ծառայութեան: Իսկ այդ ծառայությունը դարձաւ հզօր, ազդու եւ պատմութեան մէջ հետք ձգող, որովհետեւ այդ ծառայությունը անոնք կատարեցին հաւատքով, նուիրումով եւ չխամբող տեսիլքով:

Այս հիմնական կռուանն է, հաւատքի եւ գիտակից նուիրումի այս յենարանն է, որ ներշնչեց զիրենք ծառայելու եւ յառաջանալու: Այս ներքին ոյժն էր, որ զիրենք մղեց Քրիստոսի եւ Անոր Աւետարանին հանդէպ ունենալու հաւատք եւ վստահություն՝ թէ կարող էին ուսուցանել եւ փոխանցել այդ հոգին նաեւ ուրիշներու: Ահաւասիկ այս հոգին է, որ ձեւացուց եւ կերտեց Հայ Հաւատացեալներուն Քրիստոնէական Հաւատքին հիմերը եւ Քրիստոնէական Կեանքն իսկ:

Հաւատք, առաքելություն-ծառայություն, քարոզություն, ուսուցում եւ շարունակականութեան ըմբռնում,

ժամանակներու ծանօթութիւն եւ ընկալում ու նաեւ բացուածք դէպի ապագայ.- ասոնք են Եկեղեցւոյ ծառայութեան, քարոզութեան եւ ուսուցումին, ինչպէս նաեւ Վարդապետներու աշխատանքին կենսունակ երեւոյթները եւ այս շրջանակէն ներս՝ Հայ Վարդապետները միշտ ալ ունեցած են կարելոր դերակատարութիւն: Անոնց այս տեսակի ու որակի առաքելութիւնը, իբր ուսուցիչ եւ պահապան-պաշտպանները Քրիստոնէական ճշմարտութեան եւ Հաւատքին, պէտք է ընդգծել ու շեշտել: Անոնց եկեղեցական-աստուածաբանական գիտութիւնը եւ մտածողութիւնը շատ կարելոր է Հայ Եկեղեցւոյ ինքնութեան, նկարագրին, հոգիին եւ ապահովութեան տեսակէտէն: Վարդապետները գլխաւոր գործիչները եղան, առաջնորդողի դեր ունեցան՝ Քրիստոնէական Հաւատքի ամրապնդումին մէջ: Սակայն ո՛չ ամէնքը կրնան ունենալ «Շնորհաձիր պարգևը» (kharism)՝ լաւապէս ներկայանալու իբր հաւատքի քարոզիչ կամ ուսուցիչ:

«Մեր երկրին ամենէն նկարագեղ կայքերուն խորը իրենց համեստ ուխտերը, վանքերը հաստատած, աղօթելով, գրելով, խօսելով, աշխարհի անկայուն փառքերուն ընդդէմ, անդրաշխարհին անանց գեղեցկութիւններէն ճառելով, իրենց ո՛չ միայն համոզումները, այլեւս սիրտը, արիւնին կրակը դրին իրենց ուսումին մէջ»⁵⁵:

Այսքան նուիրում, այսքան ճիգ ու զոհաբերում եւ առաքելութիւն՝ մեզ կը մղեն ու կը պարտադրեն աւելի ճանչնալ Հայ Եկեղեցւոյ «Վարդապետ»ներու պատմական հանգամանքը, անոնց նկարագիրը, եկեղեցական եւ մշակութային ծառայութեան տեսիլքը, անոնց իրագործումները եւ Քրիստոնէութեան «Հոգի»ն պեղելու անոնց հոյակապ աշխատանքը: ... Ճանչնալ այն հոգին՝ որ կը կրէին խորը իրենց ոսկորներուն: Անոնց ամբողջ

կեանքը եւ առաքելական ծառայութիւնը առընչուած է Քրիստոնէական Կրօնքին եւ Հաւատքին հիմնաւորման եւ պաշտպանութեան: Խօսքով եւ գրիչով նուիրուած աւետարանչական աշխատանքին՝ քարոզեցին, գրեցին, թարգմանեցին եւ տարածեցին Եկեղեցւոյ Ուղղափառ Դաւանանքը, Եկեղեցւոյ աստուածային հանգամանքը եւ անոր աստուածային նկարագիրը՝ իր բազմաշերտ երեսներով, միաժամանակ գործնականօրէն մասնակցելով Հայութեան Հոգեւոր-Եկեղեցական եւ Մշակոյթի հարստացման:

Մեր օրերուն, ընդհանրապէս Վարդապետները, մխրճուած ըլլալով Եկեղեցւոյ հովուական եւ վարչական կեանքին մէջ, դժբախտաբար չունին ժամանակ՝ նուիրուելու աստուածաբանական խոկումներու, աղօթքի, մտածողական-ներհայեցողական պահերու եւ մանաւանդ զբաղելու աստուածաբանական եւ Եկեղեցւոյ առաքելութեան եւ հոգիին վերաբերող նիւթերով, որպէս թէ՛ անձնական սնունդ եւ աճում եւ թէ՛ հաւատացեալներու հաւատքին կրթանքով պարապելու:

Հարկ է Քրիստոնէական Հաւատքը ապրելու եւ փոխանցելու միշտ նոր ներշնչումներ եւ նոր թափ գտնել՝ ինքզինքը եւ ժողովուրդը խթանելու, երկնայինով պատուաստելու եւ լեցնելու, մխիթարելու եւ Աստուծոյ առաջնորդելու...:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Դ.

1. ԱԴՈՆՑ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, Հայացած Աստուածաշունչը եւ անոր պատմական տարողութիւնը, տե՛ս Յուշարձան Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան 1500ամեակին, Երուսաղէմ, 1938, էջ 319:
2. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Չմերան, Կ. Պոլիս, 1740, էջ 376, վերատպութիւն՝ Երուսաղէմ, 1998:
3. ՍՍԲՍՏ ՍՊԱՐԱՊԷՏ, Դատաստանագիրք, Երեւան, 1958, գլ. ՀԱ., էջ 76, հրտկ. Ա. Գ. Գալստեանի:
4. Հմմտ. IRÉNÉE HAUSHERR, Spiritualité Monacal et Unité Chrétienne, տե՛ս Il Monachesimo Orientale, Orientalia Christiana Analecta, թիւ 153, Roma, 1958, էջ 27: Հմմտ. նաեւ ԵԻԱԳՐ ՊՈՆՏՍԱՅԻ, Սատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1907, հրտկ. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի:
5. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՊԼՈՒԶ, Ներբողեան ի Սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգորիս, Սոփերք, հտ. Ե., Վենետիկ, 1853, էջ 145-146 եւ 161:
6. ՓԱԻՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1933, Դպրութիւն Զ., գլ. ԺԶ., էջ 274-276:
7. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, Գիրք Գ., գլ. ԿԸ., էջ 364. այսինքն՝ «Աշակերտներ՝ ծոյլ, սորվեցնելու մէջ փութաջան, որոնք սակայն դեռ չսորված՝ աստուածաբան են»:
8. ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Հայ Եկեղեցին, Պէյրութ, 1961, էջ 129:

⁹. ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմություն Հայոց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԺԵ., Գիրք Բ., Անթիլիաս, 2012, Հատուած Երկրորդ, գլ. Ը., էջ 521:

¹⁰. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, Պատմություն Տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, գլ. ԻԷ., էջ 82, հրտկ. Մկրտիչ Էմին կամ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ, Սիւնիքի Պատմություն, Երեւան, 1986, գլ. ԻԸ., էջ 135, արեւելահայ թրգմ. Ա. Ա. Աբրահամեանի:

¹¹. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, Պատմություն Տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, գլ. Լ., էջ 100, հրտկ. Մկրտիչ Էմին կամ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼԵԱՆ, Սիւնիքի Պատմություն, Երեւան, 1986, գլ. ԼԱ., էջ 152, արեւելահայ թրգմ. Ա. Ա. Աբրահամեանի:

¹². ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտ. Դ., Պէյրուք, 1972, էջ 604:

¹³. ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պատմություն Տանն Արծրունեաց, Երեւան, 1985, էջ 494 եւ 496, քննական քնագիր եւ արեւելահայ թրգմ. Վ. Մ. Վարդանեանի:

¹⁴. ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ, Պատմություն Հայոց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԺԵ., Գիրք Բ., Անթիլիաս, 2012, Հատուած Առաջին, գլ. Բ., էջ 451-452:

¹⁵. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմություն Տիեզերական, Բ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1885, Հանդես Երրորդ, գլ. Է., էջ 178 կամ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՑԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմություն Տիեզերական, Երեւան, 2000, Երրորդ Հանդես, գլ. Է., էջ 229, արեւելահայ թրգմ. Վ. Հ. Վարդանեանի:

¹⁶. ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրություն, Բ. տպ., Վաղարշապատ, 1898, էջ 244:

¹⁷. ՄԻԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՈՇ, Գիրք Դատաստանի, Երեւան, 1975, էջ 307, հրտկ. Խոսրով Թորոսեանի:

¹⁸. ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Է. Ս., Յովհաննէս Երզնկացիի եւ Նրա Խրատական Արձակը, Երեւան, 1977, էջ 227:

¹⁹. Հմմտ. ԱԿԻՆԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ., Վահրամայ Վարդապետի Հարցմունք եւ Պատասխանիք ի Գիրս Ծննդոց, Վիեննա, 1924: Տե՛ս նաեւ Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սր. Էջմիածին, 2003, էջ 589-593, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քէօսէյեանի:

²⁰. Մխալմամբ հրատարակուած Սր. Գր. Նարեկացիի գործերուն հետ, տե՛ս ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ ՎՐԴ., Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 483-533: Այս գրութեան արեւելահայերէն թարգմանութիւնը հրատարակուած է «Խօսք ճշմարիտ հաւատքի եւ առաքինասէր վարքի մասին» անունով, Երեւան, 1992, թրգմ. Սեդա Ստամբուլցեանի, ներածութիւն Յակոբ Քէօսէյեանի: Գրիգոր Վրդ.ի աշխատանքներու մասին տե՛ս ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅԻՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, Ե-ԺԷ դար, Երուսաղէմ, 1971, էջ 272-274:

²¹. Հմմտ. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Է. Հ., Մխիթար Այրիվանեցի, կեանքն ու ստեղծագործութիւնները, Երեւան, 1985, էջ 32:

²². Հմմտ. ՍՐԱՊԵԱՆ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ, Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ, Երեւան, 1993, էջ 30 եւ 47-48:

²³. ԽԱԶԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայագիր Դպրութեան Ուսումնագիտական Կեդրոնները, Ե-ԺԶ դարեր, հտ. Բ., Լիզպոն, 1998, էջ 18 եւ 34:

²⁴. ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԴ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 99:

²⁵. ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԴ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 231:

²⁶. ԽԱՉԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԴ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 559:

²⁷. ԽԱՉԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԴ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 212 եւ 332:

²⁸. Տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ. Զ., Երեւան, 1996, էջ 557-584:

²⁹. Տե՛ս «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 2011, թիւ Գ., էջ 93-109:

³⁰. ԽԱՉԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԴ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950, էջ 560:

³¹. ԹՈՎՍԱՍ ՎՐԴ. ՄԵԾՈՓԵՅԻ, Պատմութիւն Լանկ-Թիմուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860, էջ 17 եւ 50:

³². ԱՌԱՔԵԼ ՄԻԻՆԵՅԻ, Յաղագս Քերականութեան Համառօտ Լուծմունքի Յառաջաբանը, Լ. Գ. Խաչերեանի կողմէ, Լոս Անճելըս, 1982, էջ 11- 14: ԽԱՉԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայագիր Դպրութեան Ուսումնագիտական Կեդրոնները, հտ. Բ., Լիզպոն, 1998, էջ 177-184: ՔԻՊԱՐԵԱՆ ԿԻՒՐԵՂ ՎՐԴ., Պատմութիւն Հայ Հին Գրականութեան, Վենետիկ, 1992, էջ 551-560:

³³. ԽԱՉԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԵ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, հտ. Ա., Երեւան, 1955, էջ 632:

³⁴. ՈՍԿԵԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԴ., Տարօն-Տուրութեանի Վանքերը, Վիեննա, 1953, էջ 69:

³⁵. Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա., Վենետիկ, 1914, էջ 341, հրտկ. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի:

³⁶. ԱԿԻՆԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ., Բաղէշի Դպրոցը, 1500-1704, Վիեննա, 1952, էջ 248-249 եւ 258:

³⁷. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, գլ. Ե., էջ 171-172, քննական հրտկ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի:

³⁸. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., գլ. Է., էջ 183:

³⁹. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., գլ. ԺԳ., էջ 207-208:

⁴⁰. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., գլ. Ա., էջ 72:

⁴¹. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, նշ. աշխ., գլ. Ա., էջ 118:

⁴². ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. ԱՍՈՂԻԿ ՏԱՐՕՆԵՅԻ, Պատմութիւն Տիեզերական, Բ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1885, գլ. Է., էջ 178, հրտկ. Ստ. Մալխասեանի կամ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՈՆԵՅԻ ԱՍՈՂԻԿ, Երեւան, 2000, Երրորդ Հանդէս, գլ. Է., էջ 229, արեւելահայ թրգմ. Վ. Հ. Վարդանեանի:

⁴³. ՍԱՍՈԻԷԼ ՔԶՆՅ. ԱՆԵՅԻ, Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893, էջ 89:

⁴⁴. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, գլ. Ե., էջ 168-169, քննական հրտկ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի:

⁴⁵. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, գլ. ԽԳ., էջ 303, քննական հրտկ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի:

⁴⁶. Հմմտ. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմություն Հայոց, Երեւան, 1961, գլ. ԺԵ., էջ 218, քննական հրտկ. Կ. Ս. Մելիք-Օհանջանեանի:

⁴⁷. ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՈՇ, Գիրք Դատաստանի, Երեւան, 1975, էջ 34:

⁴⁸. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմություն Հայոց, նշ. աշխ., գլ. ԽԳ., էջ 304: Կ. Բարձրբերդցի մշակութասէր եւ գրասէր Կաթողիկոսի մասին տե՛ս ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտ. Բ., Պէյրութ, 1972, էջ 657-659:

⁴⁹. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ Ընդհանրական, Անթիլիաս, 1977, էջ 19, աշխարհաբար թարգմանություն Անուշաւան Վարդապետի: Բնագիրը տե՛ս Թուղթ Ընդհանրական, Վենետիկ, 1873, էջ 36:

⁵⁰. ԲԱԲԳԷՆ Ա. ԱԹՈՌԱԿԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Պատմություն Կաթողիկոսաց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1939, էջ 850:

⁵¹. ՈՒԽՏԱՆԷՍ, Պատմություն Հայոց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԺԵ., Գիրք Բ., Անթիլիաս, 2012, Հատուած Երկրորդ, գլ. ԺԶ., էջ 521 եւ 530-531:

⁵². Տե՛ս ՍՐԱՊԵԱՆ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ, Յովհաննէս Երզնկացի, Երեւան, 1958, էջ 22 եւ 29-30:

⁵³. Տե՛ս ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, Երուսաղէմ, 1871, էջ 367:

⁵⁴. ՊՕՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, նշ. աշխ., էջ 348:

⁵⁵. ՕՇԱԿԱՆ ՅԱԿՈԲ, Երբ Հիները կը կարդանք, Պէյրութ, 1983, էջ 31:

ԳԼՈՒԽ Ե.

ՀԱՅ «ՎԱՐԴԱՊԵՏ»ՆԵՐՈՒ

ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈԼՈՐՏԸ

Ա)

«Աստուած(ա)բանութիւն»ը գիտութիւն մըն է, որ «Աստուծոյ մասին» կը հետազօտէ եւ «Աստուծոյ մասին» կը խօսի: Մակայն, այս երկու թելերը մէկ հիմնական իրականութիւն մը կը մատնանշեն.- Աստուծոյ Խորհորդին հետազօտումը, Աստուածայինին ճանաչումը եւ Աստուծոյ «Յայտնութեամբ» զբաղումը:

Աստուածաբանութեամբ զբաղողը կամ «Աստուածաբան»ը այն անձն է, որ ո՛չ միայն «Աստուծոյ մասին» կը խօսի, այլ «Աստուծոյ Խօսք»ի նշանակութեան եւ կարեւորութեան քաջաճանօթ ըլլալով՝ կ'ապրի նաեւ «Աստուծոյ հետ», մերձաւոր եւ ընտանի է «Աստուծոյ հետ»: Ահաւասիկ, ասոր համար է, որ «Աստուածաբան» կամ «Աստուծոյ մասին խօսող» իմաստի կողքին, կը նշանակէ նաեւ «Աստուածամերձ» եւ «Աստուածախօս»¹:

«Աստուածախօս» կամ «Աստուածախօսունակ» կը նշանակէ այն անձը, որ ընդունակ է եւ ի վիճակի է Աստուծոյ մասին խօսելու: Օձնեցի Հայրապետը երկրորդ եզրը կը կիրարկէ՝ ըսելով.- «Պարտ է սպասաւորաց Բանին, Աստուածախօսունակ Հարցն բանիք կնքել բանիս»²:

Ա՛յս է Քրիստոնեայ «Աստուածաբան»ին զբաղումը, աշխատանքը, առաքելութիւնը, նպատակը, անոր հանգամանքը եւ կարեւորութիւնը Եկեղեցւոյ մէջ:

Ե-ԺԸ դարերուն ապրող Հայ «Վարդապետներ»ուն թողած աստուածաբանական միտքը, հմտութիւնը եւ

հաւատքը՝ մենք կը գտնենք անոնց եկեղեցական-կրօնական եւ Քրիստոնէական Գաղափարախօսութեան եւ Վարդապետութեան վերաբերող մեծ ու փոքր երկերուն եւ գրուածքներուն մէջ: Քրիստոնէական Վարդապետութեան կրօնական մտածողութիւնը կը կազմէ գանձարանը Հայ Հոգեւոր-կրօնական գրականութեան: Այսինքն՝ Հայ Վարդապետներու կրօնական ամբողջ մտածողութիւնը կը գտնենք իրենց թողած աշխատանքներուն մէջ:

Անոնց «աստուածաբանական մտածողութիւնը» եւ ուսուցումը սփռուած է Հայ եկեղեցական եւ հոգեւոր գրականութեան հետեւեալ ուղղութիւններով.-

1. Աստուածաշունչի զանազան Գիրքերու մեկնութիւններ,

2. Դաւանական կամ վարդապետական գրութիւններ:

3. Եկեղեցի եւ Եկեղեցաբանութիւն,

4. Ջատագովութիւն (դաւանանքի),

5. Ճառ-Ճառագրութիւն-Քարոզչութիւն (discourse կամ treatise): Դասական Հայերէնի մէջ «Ճառ» կը նշանակէ ո՛չ միայն «Քարոզ», այսինքն՝ բանաւոր կամ գրաւոր ճոխ խօսք, այլ նաեւ «Մեկնութիւն», «Վարդապետութիւն»³:

6. Սբ. Պատարագ (Divine Liturgy) եւ Հայ Եկեղեցոյ Ժամակարգութիւն (= Ժամագիրք, Divine Office, Breviary կամ Book of Hours),

7. Կրօնական Բանաստեղծութիւն կամ Շարակնոց (լատն. *Himnarium*, անգլ. *Hymnary*): Շարակնոցը Հայ ծիսական պաշտամունքներու (արարողութիւններու) այն մատեանն է, որ կը պարունակէ ամէնօրեայ պաշտամունքի եւ ա՛յլ արարողութիւններու շարականները: Շարականները, որոնք դարերու ընթացքին հեղինակուած են Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետներուն կողմէ, աղօթքի եւ Աստուծոյ փառաբանութեան նուիրուած

կրօնական-հոգեւոր եւ աստուծաբանական խորքով բարձրարժէք բանաստեղծութիւններ են, յատկապէս յղացուած եւ շարադրուած՝ երգելու նպատակով, որոնց մէջ հաւասարապէս ճոխ կերպով կը գտնուին Հայ Եկեղեցոյ ուժեղ հաւատքը, դաւանանքը, աստուծաբանութիւնը եւ կրօնական բարեպաշտութեան թէ՛ զգայնութիւնը, թէ՛ խորութիւնը եւ թէ՛ հոգեկանութիւնը:

8. Եկեղեցական «Թուղթ», Նամակներ (Ecclesiastical correspondence) կոչուած գրութիւններ, որոնք հաւատքի, դաւանաբանական (doctrinal, dogmatic) եւ ջատագովական (apologetic) նպատակներով գրուած. կրնան կոչուիլ նաեւ «Հակաճառական գրութիւններ» (discourses),

9. Յորդորական-Խրատական գրութիւններ՝ լեցուն Քրիստոնէական Բարոյագիտութեամբ (Ethics),

10. Վանական-Ճգնողական Խրատներ եւ Օրէնք-Կանոններ, (Monastic-ascetic exhortations, Monastic Rules),

11. Ներբողներ, այսինքն՝ գովաբանական, դրուատական եւ կրօնական գրութիւններ՝ գրուած եկեղեցական Տօներու եւ Սուրբերու մասին (panegyric):

Այս ընդհանուր նիւթերուն վերաբերող առանձին երկերու եւ գրութիւններու մէջ, մենք կը գտնենք աստուածաշնչական եւ Քրիստոնէական Վարդապետութիւնը, Քրիստոնէական Ճշմարտութիւններու Էութիւնը, գաղափարախօսութիւնը, ինչպէս նաեւ դաւանաբանական հարուստ աստուածաբանութիւն մը, որուն զուգահեռ նաեւ ապրուած հոգեկանութիւն մը (spirituality):

Ուրեմն, նիւթերու այս հիմնական խմբաւորումներու ծիրէն ներս, Հայ «Վարդապետ»ներու աստուծաբանութիւնը հիմնականօրէն կը զբաղի եւ կը շօշափէ Քրիստոնէական հետեւեալ ճշմարտութիւնները.-

Ա) Աստուածաշունչի Մեկնաբանութիւն եւ Աստուածաբանութիւն (Hermeneutics, Biblical Exegesis),

Բ) Աստուած եւ Արարչաբանութիւն (Doctrine of the Creation),

Գ) Քրիստոս, Մարդեղութիւն եւ Քրիստոսաբանութիւն (Incarnation, Christology),

Դ) Սուրբ Հոգի եւ Երրորդաբանութիւն (Holy Spirit, Holy Trinity),

Ե) Փրկագործութիւն եւ Աստուածային փրկարար Տնտեսութիւն (Soteriology, Redemption),

Չ) Սբ. Մարիամ Աստուածածին կամ Մարեմաբանութիւն (Mariology),

Է) Սբ. Խաչի Աստուածաբանութիւն (Theology of the Cross),

Ը) Եկեղեցի, Եկեղեցաբանութիւն (Church, Ecclesiology),

Թ) Եկեղեցւոյ Առաքելականութիւն (Church Apostolicity),

Ժ) Եկեղեցւոյ Աւանդութիւն (Church Tradition),

ԺԱ) Դաւանանք-Դաւանաբանութիւն-Վարդապետութիւն (Dogmatics): Դաւանանք, Դաւանութիւն եւ Վարդապետութիւն եզրերը, ընդհանրապէս, իրարու հետ կը կիրարկուին՝ իբր Քրիստոնէական Խորհուրդի մը հանդէպ հաւատքի արտայայտութիւն եւ բացատրութիւն,

ԺԲ) Հրեշտակաբանութիւն (Angelology),

ԺԳ) Վախճանաբանութիւն (Escatology):

Քրիստոնէական Ուղղափառ Աստուծաբանութեան ծիրէն ներս բանող վերոյիշեալ բոլոր բնագաւառներն ալ կը կազմեն Հայ Հոգեւոր-Կրօնական-Եկեղեցական Գրականութիւնը կամ Հայ Եկեղեցւոյ Քրիստոնէական Գրականութիւնը: Այս Գրականութիւնը ո՛չ միայն Հայ Եկեղեցւոյ Աստուծաբանութեան կառոյցն է, այլեւ ու

միաժամանակ հարուստ հանքավայրը Հայկական Հոգեկանութեան (spirituality):

Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետները կը սորվեցնեն թէ հաւատքի առաջին աստիճանը «Հաւատքի դաւանութիւնն է», «Աստուած ճանչնալու տեսակը ճշմարիտ հաւատքի դաւանութիւնն է»⁴:

«Դաւանիլ» կը նշանակէ ընդունիլ, հաւատարմութիւն խոստովանիլ ու վկայել իբր ճշմարտութիւն: «Դաւանութիւն»ը հաւատքի հիմնական սկզբունքներու ամբողջութիւնն է: «Դաւանանք» եւ «Դաւանութիւն» եզրերը որոշ իմաստով կը համապատասխանեն յունարէնի «Տոկմա» բառին, որ ժամանակի ընթացքին, եկեղեցական աստուածաբանութեան մէջ բիրեղացեր է իբր հաւատքի կամ դաւանանքի ճշմարտութիւն:

Հաւատքի դաւանութեան մաքրութիւնը միշտ ալ եղած է Եկեղեցւոյ ուշադրութեան կեդրոնը: Հայ Եկեղեցւոյ «Աստուածաբան Վարդապետներ»ը, իրենց աստուածաբանական գրուածքներով, ջանացած են Եկեղեցւոյ հաւատացեալները ուղղել «ուղղափառ» հաւատքի շեղումներէն: Դաւանական մաքրութիւնը, ուղղափառութիւնը անոնց կողմէ համարուած է Քրիստոնէական Հաւատքի ու կեանքի գլխաւոր նախապայմանը:

Հայ Եկեղեցին, իր «աստուածաբան Վարդապետ»ներու ճամբով, փորձած է աստուածաբանօրէն արժեւորել եւ Աստուծային Յայտնութեան (Աստուածաշունչ Մատենին) համարժէք եւ համապատասխան լուսաբանութիւններ, բացատրութիւններ եւ խորութիւններ տալ Քրիստոնէութեան եւ վարդապետական յատուկ համակարգի մը մէջ զետեղել: Պատմութեան էջերը ցոյց կու տան, որ Քրիստոնէական Վարդապետութեան ուղղափառ մերձեցումին համար, Եկեղեցւոյ այս «Ընտ-

րանի»ն՝ Վարդապետները, յաճախ ենթարկուած են հալածանքի, սակայն միշտ հաւատարիմ մնացած են Եկեղեցոյ Աւանդութեան եւ Աստուածային Յայտնութիւնը հարազատօրէն մեկնաբանել եւ ընդլայնել:

ԺԳ. դարէն Հայ Աստուածաբան երեւելի Վարդապետներէն մէկը խոր մերձեցումով մը կ'ըսէր. - «Վասնզի ուղղափառ հաւատոյ քո լոյս, ո՛վ Եկեղեցի Հայոց, ո՛չ նուազեցաւ, ի բարի սերմանս ցորենոյդ՝ որով ո՛չ խառնեցաւ, զաղբիւր յստակ աւանդութեանց քոց՝ աղտաղտուկ ջուր օտարոտի ուսմանց ո՛չ պղտորեաց, ի ստուգութեան եւ ի ճշմարտութեան հացն քո կենդանական՝ մեռելական խմոր եւ հերձուած քացախութեան չարութեանն ո՛չ զանգեցաւ, յոսկի անբիժ հաւատոյն եւ յարծաթ լուսաստեսիլ բանին՝ պղինձ ժանգաւոտ եւ կապար սեւաթոյր ո՛չ գտաւ»⁵:

Հայ եկեղեցական ու Վանական պատմութեան մէջ, «Աստուածաբան Վարդապետներ»ու հոգին իսկապէս մխրճուած էր Քրիստոնէական Գաղափարախօսութեան եւ Ուղղափառ Հաւատքի ակօսներուն մէջ:

Հետեւաբար, «Ուսուցիչ» եւ «Աստուածաբան» Հայ Վարդապետին նկարագիրը, ոգին, պաշտօնը եւ դերը մեզի կը ներկայանան կարեւորութեան եւ նշանակութեան այս մակարդակին վրայ: Անոնց երկերը ու գրուածքները փաստօրէն կը պարունակեն դաւանաբանական-վարդապետական քարոզչութեան ամբողջ աշխարհ մը:

«Հայ Վարդապետ»ը, ըսի, աստուածաբան է, այսինքն՝ ան, որ «Աստուծոյ մասին կը խօսի» եւ խօսելէ առաջ՝ «Աստուծոյ հետ կ'ապրի»: Հայ Վարդապետներու շնորհիւ, ժամանակի ընթացքին, ճշտուեցաւ ու կազմուեցաւ «Հայ Առաքելական Եկեղեցոյ աստուածաբանութիւնը», իբր քրիստոնէական ուղղափառ խարիսխ,

իբր Հաւատքի Գաղափարախօսութիւն եւ Եկեղեցւոյ հաւատքին հիմնական ուղեգիծ:

Այս ձեւով, Հայ Եկեղեցին, իր Վարդապետներուն նուիրումի եւ աշխատանքին ճամբով, Քրիստոնէութեան գաղափարախօսութեան պեղումով եւ աստուածաբանական մտածողութեամբ, Ընդհանրական Եկեղեցւոյ, Անապատի Հայրերուն եւ Վանական Հայրերու ուսուցումներուն միախառնումը յաջողեցաւ իրագործել, դարերու ընթացքին հարստացնելով ի՛ր իսկ Քրիստոնէական համոզումները, նկարագիրը եւ ինքնութիւնը, մղելով մարդս խորունկ յարաբերութիւն եւ ընտանութիւն մը ստեղծելու Աստուծոյ հետ՝ Յիսուս Քրիստոսի Անձին մէջ:

«Աստուծոյ Խօսք»ին եւ Յիսուս Քրիստոսի Անձին օղակուած անոնց ամբողջ հաւատքը եւ մտածողութիւնը, աշխատանքը եւ վաստակը՝ բացառիկ արժէքներով լեցուն ներկայութիւն մըն է մեր Եկեղեցւոյ մէջ:

Այսօր, Հայ Եկեղեցւոյ Հայրերուն-Վարդապետներուն բոլոր տեսակի աշխատութիւնները մնայուն այժմէականութիւն մը ունին նաեւ, քանի որ անոնք վկաներն են կրօնական ապրող պատմութեան մը՝ որ մեր Հաւատքն է ու Եկեղեցին:

Ի վերջոյ, Եկեղեցւոյ ճամբան՝ մարդս յաւիտենականութեան կը պատրաստէ: Անոր Երկինքը շարունակութիւն մըն է, աճում, բարձրացում, անհունացում: Դէպի յաւիտենականութիւն այս պատրաստութիւնը եւ ձգտումը՝ Քրիստոսի եւ Քրիստոնէութեան հոյակապ նուէրն է մարդկութեան:

Ընդհանրական Եկեղեցւոյ անուանի Հայրերէն՝ Սբ. Կիրիլ Երուսաղէմացին (շուրջ 315-386) այսպէս կ'աստ-

ուածաբանէ եւ այսպէս կը սահմանէ Եկեղեցւոյ առաքելութիւնը.- «Եկեղեցւոյ միջոցով կը բացուին Յաւիտեանական Կեանքին դռները»⁶:

Բ) Աստուածաշունչ Մատեաններու
Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը

Հայ Եկեղեցւոյ «Աստուածաբանական» երկերու առաջին աղբիւրները կը կազմեն Աստուածաշունչի զանազան Գիրքերուն նուիրուած Մեկնութիւններու հարուստ գրականութիւնը⁷:

Խորապէս բմբունելու համար Աստուածաշունչի Գիրքերուն մեկնողական աշխատանքները, որոնց մասին լայնօրէն անդրադարձած եմ նշուած ուսումնասիրութեանս մէջ, իբր մեկնակէտ նկատի առնելու է Հին Կտակարանի մեծ ներկայացուցիչներէն՝ Դաւիթ Մարգարէին եւ Նոր Կտակարանէն՝ Պօղոս Առաքեալին բացայայտ թելադրականները.- «Երանի՛ անոր, որ ... հաճոյք կ'առնէ Տիրոջ Օրէնքէն եւ Անոր Օրէնքը կը սերտէ գիշեր ու ցերէկ» (Մաղմուս Ա. 1-2): Իսկ երկրորդ Սրբազան Հեղինակը կը յանձնարարէ իր Տիմոթէոս աշակերտին, որ հաւատացեալներուն հանդէպ հոգատար ըլլայ, անոնց «Աստուծոյ Խօսքէն կարդալով, յորդորելով եւ սորվեցնելով» (Ա. Տիմոթէոս Դ. 13), որովհետեւ «Աստուծոյ Խօսքը»

- «Ճշմարտութիւն է» (Յովհ. ԺԷ. 17),
- «Հոգի է» (Յովհ. Զ. 64),
- «Կեանք է» (Յովհ. Զ. 64):

Քրիստոնէական Հաւատքի այս հիմնական մեկնակէտը, սկզբունքը եւ խարիսխը իբր նախադրեալ ունենալով Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Հայրերու կողքին,

Հայ Եկեղեցւոյ «Վարդապետ»ները մեծ ճիգով նուիրուեցան ո՛չ միայն Աստուածաշունչի Գիրքերու քննարկումին, պարզաբանումին, ներքին բացատրութեան եւ համապատասխան մեկնաբանութեան եւ ուսուցումին, այլեւ Քրիստոնէական Գաղափարախօսութեան ծիրէն ներս գտնուող ճշմարտութիւններուն: Ասոր համար ալ անոնք կոչուեցան «Մեկնիչ Բաբունիք»⁸:

Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը շատ հարուստ է աստուածաբանական մտածողութեամբ եւ բովանդակութեամբ:

Կու տամ Ե. դարէն սկսեալ Հայ Աստուածաբան Վարդապետներուն անուններու ցանկ մը, անշուշտ ո՛չ կատարեալ, որոնք Աստուածաշունչի զանազան Մատեաններու մասին մեկնողական աշխատանքներ ունին⁹.

- Եղիշէ Վարդապետ Պատմիչ (Ե. դար),
- Պետրոս Եպս. Սիւնեցի (մահացած 557 թուին),
- Բարսեղ Վրդ. Ճոն (Է. դար),
- Գրիգորիս Վրդ./Եպս. Արշարունի (մահացած 730ին),
- Ստեփանոս Վրդ./Եպս. Սիւնեցի (Ը. դար),
- Համամ Վրդ. Արեւելցի (Թ. դար),
- Գրիգոր Վրդ. Նարեկացի (մահացած 1003 թուին),
- Անանիա Վրդ. Սանահնեցի (ԺԱ. դար),
- Արիստակէս Վրդ. Լաստիվերտցի (ԺԱ դար),
- Սր. Ներսէս Վրդ./Կթղ. Շնորհալի (մահացած 1173 թուին)
- Սարգիս Վրդ. Կունդ (մահացած 1176),
- Սր. Ներսէս Եպս. Լամբրոնացի (մահացած 1198 թուականին),
- Դաւիթ Վրդ. Քոբայրեցի (մահացած 1299ի սկիզբները),
- Սարգիս Վրդ. Շնորհալի (ԺԲ. դար),
- Իգնատիոս Վրդ. Շնորհալի (ԺԲ. դար),

- Մխիթար Վրդ. Գոշ (Մահացած 1213 թուականին),
- Յովհաննէս Վրդ. Վանական (մահացած 1251 թուին),
- Վարդան Վրդ. Արեւելցի կամ Բարձրբերդցի (ԺԳ. դար),

- Յովհաննէս Վրդ. Երզնկացի կամ Ծործորեցի (ԺԳ. դար, ո՛չ Պլուզ),

- Կիրակոս Վրդ. Գանձակեցի (ԺԳ. դար),
- Գեորգ Վրդ. Սկեւոացի կամ Լամբրոնացի (մահացած 1301 թուին),

- Եսայի Բաբունապետ Նչեցի (մահացած 1338 թուին),
- Բարսեղ Վրդ. Մաշկեւորցի (մահացած շուրջ 1345ին),
- Տիրացու Վրդ. Կիլիկեցի (մահացած շուրջ 1350 թուին),

- Յովհաննէս Բաբունապետ Որոտնեցի (մահացած 1386-7 թուականին),

- Մատթէոս Վրդ. Զուղայեցի (մահացած ԺԴ. դարու վերջերը),

- Սր. Գրիգոր Բաբունապետ Տաթեւացի (մահացած 1409 թուին),

- Եւայլն, եւայլն¹⁰:

Ինչպէս ըսի, այս ցանկը, բնականաբար, լրիւ ըլլալու հաւանութիւնը չունի, նկատի ունենալով որ Հայ Ձեռագրական Գանձարանը, որուն մէջ նաեւ Հայ Մեկնողական Երկերուն մեծ մասը, տակաւին կը մնայ պեղելի, ուսումնասիրելի եւ հրատարակելի:

Մէկ բան յայտնի է. մեկնողական այն աշխատանքները, որոնք մինչեւ այսօր հրատարկուած են, իսկապէս հարուստ են վարդապետական, եկեղեցական, հոգեւոր, աստուածաբանական արժէքաւոր բովանդակութեամբ: Աստուածաշունչի այս կամ այն Գիրքի մեկնութիւնները ուղղուած են Քրիստոնէական Հաւատքի եւ սկզբունք-

ներու վերլուծումներով եւ հոգեղէն խորհրդածութիւններով, ինչ որ աստուածաբանական տեսակէտէ մեծ արժանիք է եւ արժէք կու տայ հեղինակներու անձին ու գործին: Բոլորին ալ հասարակաց ցայտուն գիծը եւ նպատակը նոյնն է.- Քրիստոնէական Դաւանանքին կամ Հաւատքին ճշմարտացիութիւնը խարսխել Քրիստոս Յիսուսի աստուածային Անձին եւ Անոր Վարդապետութեան վրայ: Անոնց աշխատանքը եւ ուսուցումը մարդս կ'առաջնորդէ դէպի Աստուած եւ «Աստուծոյ Խօսք»ին համոզումով ալ կ'արտայայտեն հաւատքի զարմանալի ոյժ մը, սէր մը, յոյս մը: Այս հաւատքին մերձեցումով է՝ որ մարդուս հոգին կը մղեն ստեղծելու խորունկ յարաբերութիւն մը, հաղորդակցութիւն մը եւ կեանք մը՝ Տէր եւ Փրկիչ Յիսուս Քրիստոսի հետ:

Մոռնալու չենք, որ Քրիստոնէական Կրօնքին բովանդակութեան, ուսուցումներուն եւ արժէքներու մասին կը խօսինք:

Ահա, կրօնական այս հիմնական իրականութեան ընկալումներով պէտք է կշռել, արժեւորել եւ գնահատանք կատարել Հայ Աստուածաբան Վարդապետներու անձին եւ անոնց թողած մեծ վաստակի մասին:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ե.

¹. Հմմտ. Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ. Ա., Վենետիկ, 1836, էջ 321 եւ էջ 323, Աստուածաբան եւ Աստուածախօս եզրերը:

². Այսինքն՝ Աստուածախօս Հայրեր..., ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՑԻ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1953, էջ 136: Մէջբերուած հատուածը այսպէս թարգմանելի է. - «Պէտք է, որ Բանին սպասաւոր Հայրերը, որոնք ընդունակ են խօսելու Աստուծոյ մասին, հաստատեն այս խօսքերը...»: ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՑԻ, Երկեր, Երեւան, 1999, էջ 201, արեւելահայ թարգմ. Վազգէն Համբարձումեանի, Անահիտ հրատարակչատուն:

³. Հմմտ. Նոր Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի, հտ. Բ., Վենետիկ, 1837, էջ 172:

⁴. Տե՛ս ՍԲ. ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, Ճառք, Թուղթք եւ Ընդդիմասացութիւն, Վենետիկ, 1899, էջ 239:

⁵. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՊԼՈՒԶ:

⁶. Տե՛ս ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Եկեղեցու Հայրեր, Վարդապետներ, Երեւան, 2007, էջ 68:

⁷. Այս մասին տեսնել ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Աստուածաշունչի Հայ Մեկնողական Գրականութիւնք, Ե-ԺԹ դարեր, Armenian Bible Գիտաժողովի նիւթեր, Պրըպենք, Լոս Անճելըս, 2007, էջ 83-106:

⁸. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԿԱՄԱԽԵՑԻ կամ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915, էջ 398:

⁹. Հայ Մեկնողական աշխատանքներուն հրատարակութիւնները ընթերցողը կրնայ գտնել իմ ուսումնասիրութեանս մէջ, ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Աստուածաշունչի Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը, Ե-ԺԹ դարեր, Armenian Bible Գիտաժողովի նիւթեր, Պըրպէնք, Լոս Անճելըս, 2007, էջ 90-94:

¹⁰. Այս էջերը չծանրացնելու համար՝ Հայ Մեկնողական Գրականութեան պատմական եւ կրօնական արժեւորումի մասին ընթերցողը դարձեալ կը յղեմ իմ ուսումնասիրութեանս.- ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Աստուածաշունչի Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը, Ե-ԺԹ դարեր, Armenian Bible Գիտաժողովի նիւթեր, Պըրպէնք, Լոս Անճելըս, 2007, էջ 83-106: Նկատի առնուելիք հսկայ վաստակ մը, որ միայն պատիւ կը բերէ Հայ Եկեղեցւոյ: Սուրբ Գիրքի զանազան մատեաններու մեկնութիւններ կատարողներու ցանկ մը կազմած է նաեւ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ ԱՆՈՒՇԱԻԱՆ ԵՊՍ.՝ “Armenian Biblical Commentator, 5th-19th centuries” տե՛ս NERSES LAMPRONATZI, Commentary on Wisdom of Solomon, Introduction, Translation and Diplomatic edition of the Armenian text, New York, 2007, էջ 287-292:

ԳԼՈՒԽ Զ.

ՀԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏՆԵՐՈՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐԸ

Ճառեր, Դաւանաբանական գրութիւններ,
 Մեկնութիւններ, «Թուղթ»եր, Նամակներ,
 Ծիսական Աղօթքներ,
 Կրօնական Բանաստեղծութիւններ
 կամ
 Շարականներ,
 Ներքողեաններ, Տաղեր,
 Կրօնական-Հոգեւոր Յորդորներ-Խրատներ,
 Վանական-Ճգնողական Խրատներ,

 (Բնագիրներու Հրատարակութիւններ
 Եւ
 Թարգմանութիւններ)

Ե-ԺԸ դարերու Հայ Աստուածաբան Վարդապետ-
 ներու մեծ ու փոքր երկերը ընդհանրապէս ծանօթ են:
 Յաճախ հեղինակները՝ իրենք մեզ տեղեակ կը պահեն՝
 իրենց գրութիւններուն սկիզբը: Դաւանական, Աստուա-
 ծաբանական, կրօնա-եկեղեցական այդ գրութիւնները
 ընդհանրապէս գրի առնուած են միջ-եկեղեցական յա-
 րաբերութիւններու առիթներով, եկեղեցական Ժողով-
 ներու պարագաներու տակ, այս կամ այդ եկեղեցիներու
 հիմնարկէքի առիթներով, սուրբերու մատուցներու
 յայտնումին առիթով, Կաթողիկոսներու կամ Բշխան-
 ներու թելադրանքով կամ խնդրանքով, ուղղափառ հա-

ւատքի, խոստովանութեան, դաւանական-դաւանաբանական վեճ-հակաճառութիւններու եւ պաշտպանութեան նպատակով, ջատագովական եւ կամ հրապարակի վրայ գտնուող ո՛չ-ուղղափառ հոսանքի, հերձուածի կամ աղանդաւորական այս կամ այդ շարժումին դէմ ճակատելու նպատակով եւ կամ զուտ ուսուցողական-վարդապետական նպատակներով:

Այս խմբաւորումի կողքին՝ կան նաեւ զուտ պաշտամունքային-ծիսական գրութիւններ, գիրքեր.- Աղօթքներ, Շարականներ, Երգեր, Մեղեդիներ, Տօներու եւ Սուրբերու նուիրուած Ներբողներ, Տաղեր, քրիստոնէական կեանքը լիարժէք կերպով ապրելու Յորդորներ, Խրատներ, Վանական, Ճգնաւորական եւ ներհայեցողական կեանքի Խրատներ, եւայլն, որոնց մէջ հաւասարապէս կը յայտնուի Հայ Կրօնական եւ աստուածաբանական հարուստ մտածողութիւնը:

Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ ընդհանուր աստուածաբանութեան վերաբերող բնագրային հրատարակութիւնները (սկզբնաղբիւրները), որոնք հարուստ գանձարան մը կը կազմեն, վերջին ժամանակաշրջանին բաւական ուժեղ թափ ստացած են: Սկզբնաղբիւրներու հին ու նոր հրատարակութիւնները հնարաւորութիւն կու տան բաւականին ընդարձակ եւ ճշգրիտ պատկերացում մը կազմել Հայ Եկեղեցւոյ դաւանութեան, աստուածաբանութեան եւ հոգեկանութեան բովանդակութեան մասին:

Այս առիթով, խորհեցայ հետաքրքրուող ընթերցողներու տրամադրութեան ներկայացնել որակաւոր գրականութեան ցանկ մը: Բնագիրներու հրատարակութեան կողքին, այսօրուան գիտութեան պահանջները հրամայական կը դարձնեն նաեւ գիտական ու վերլուծական ուսումնասիրութիւնները: Նախ կու տամ Բնագիրներու

Ցանկ մը, ապա նաեւ հրատարակուած ամէնէն ուշագրաւ ուսումնասիրական աշխատութիւնները՝ առանձին հատորներ, յօդուածներ, մենագրութիւններ: Տուած ցանկս, կատարեալ չէ ու չի՝ կրնար ըլլալ: Ջանացի կարեւորը եւ կարեւորագոյնը ներկայացնել:

Իսկապէս հսկայ աշխարհ մը կը բացուի մեր դիմաց՝ քրիստոնէական մտածումներու, խոհերու, սէնտումներու, մեկնաբանութիւններու եւ արժէքներու որոնք Քրիստոնէութեան Կրօնքին խորութիւններէն կու գան, Եկեղեցւոյ դաւանանքէն կ'արձակուին՝ աստուածաբանական գնահատումներուն կտակուելու համար:

Ա) ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

ԴԱԻԱՆԱԿԱՆ, ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ

ԵՒ ԿՐՕՆԱԿԱՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ,

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԵՒ ԹԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

• ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, Վարդապետութիւն Սրբոյն Գրիգորի (Լուսաւորչի), Դ. տպ., Վենետիկ, 1983, էջ 191-533 կամ Պատմութիւն Ազաթանգեղոսի, արեւմտահայ թրգմ. Յասմիկ Նաճարեանի, Պէրուք, 1995, էջ 73-206 եւ կամ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Հայոց Պատմութիւն, արեւելահայ թրգմ. Արամ Տէր-Ղեւոնդեանի, Երեւան, 1983, էջ 145-405: The Teaching of St. Gregory, trans. by R. W. Thompson, New York, 2001.

• ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՒՈՐԻԶ (իր անունով հասած), Յաճախապատում Ճառք, Վենետիկ, 1954. հաւաքածոյ մը քսաներեք գրութիւններու, որոնց մէջ կը խօսուի Քրիստոնէական Կրօնքի ճշմարտութիւններուն եւ ընկերաբարոյական օրէնքներու մասին: Մասնագէտներու

համաձայն այս արժեքաւոր հաւաքածոն կը պատկանի Ե-Զ դարերուն:

- ԵԶՆԻԿ ՎՐԴ./ԵՊՍ. ԿՈՂԲԱՅԻ (Ե. դար), Եղծ Աղանդոց, Գ. տպ., Վենետիկ, 1926: Եզնիկ Վրդ. հմուտ եկեղեցական եւ թափանցող իմացականութեան տէր, կը պաշարի Քրիստոնեայ Վարդապետութեան դէմ հակառակող միտքերու եւ մոլորութիւններու դէմ՝ կրօնական եւ փիլիսոփայական մակարդակներու վրայ:

- ԵԶՆԻԿ, Եղծ Աղանդոց, բնագիր եւ արեւմտահայ թրգմ. Գ. Խաչատուրեանի, Պուէնոս Այրէս, 1951:

- ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ, Եղծ Աղանդոց, Աղանդների հերքումը, Երեւան, 1970, արեւելահայ թրգմ. Ա. Աբրահամեանի:

- ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅԻ, Աղանդներու Հերքումը, Պէյրութ, 1996, արեւմտահայ թրգմ. Արփիար Գարամանլեանի:

- EZNIK DE KOLB, De Deo, տե՛ւ Patrologia Orientalis, T. XXVIII. - Fasc. 4, Paris, 1959, բնագիր եւ ֆրանսերէն թրգմ. L. Mariesի:

- ԵՂԻՇԷ ՎՐԴ. ՊԱՏՄԻՉ (Ե. դար), Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1859, ճառերը՝ էջ 198-376:

- ԵՂԻՇԷ, Վարդապետութիւն Տիրոջ Չարչարանքներու մասին, Երեւան, 2006, արեւելահայ թրգմ. Խ. Գրիգորեանի. Եղիշէի աստուածաբանական ուժեղ եւ ծաւալուն գրութիւններէն մէկն է:

- ԵՂԻՇԷ ՎՐԴ. ՊԱՏՄԻՉ, Վարդապետութիւն Տիրոջ Չարչարանքների մասին (Յիսուսի Չարչարանքներուն եւ Սբ. Խաչի փրկագործութեան խորհուրդին նուիրուած աստուածաբանական գրութիւն), Երեւան, 2006, արեւելահայ թրգմ. Խ. Գրիգորեանի:

- ՄԱՍԲՐԷ ՎՐԴ. ՎԵՐԾԱՆՈՂ (Ե. դար), Ճառք, Վենետիկ, 1833 եւ 1894: Այս ճառերը հրատարակուած են

նաեւ Կորիւնի, Գիւտ Կաթողիկոսի եւ Դաւիթ Անյաղթի գործերուն հետ, Բ. տպ., Վենետիկ, 1894: Տե՛ս նաեւ ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, Ե-ԺԷ դարեր, Երուսաղէմ, 1971, էջ 21-23:

- ՍՈՎՍԷՍ ՎՐԴ./ԵՊՍ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1865: Այս հրատարակութեան մէջ են Խորենացիի կրօնական եւ ներքողական գրուածքները (էջ 281-475):

- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ (Ե. դար), Ճառք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1860:

- ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏ, Ճառեր, բնագիր եւ արեւմտահայ թրգմ. Եփրեմ Արք. Թապազեանի, Անթիլիաս, 2001:

- ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ./ԵՊՍ. ՔԵՐԹՈՂ ՍԻՒՆԵՅԻ (Զ. դար), Հարցմունք յաղագս մարմնաւորութեան Տեառն (ղաւանաբանական հարցերու նկատմամբ Հայ Եկեղեցւոյ կեցուածքը), տե՛ս ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ Գ., Պետրոս Սիւնեաց Եպիսկոպոս, Վաղարշապատ, 1902 եւ ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, Ե-ԺԷ դարեր, Երուսաղէմ, 1971, էջ 44-46:

- ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ./ԵՊՍ. ՔԵՐԹՈՂ ՍԻՒՆԵՅԻ, Գովեստ ի Սուրբ Աստուածածին եւ միշտ Կոյսն Մարիամ ըստ յորջորջման նորին եւ ի Սուրբ Գրոց լուծմունք նոցին հոգեւոր իմաստիւք (ղաւանաբանական գրութիւն), տե՛ս Գ. ՏԷՐ-Մկրտչեան, Հայագիտական ուսումնասիրութիւններ, Գիրք Բ., Սբ. Էջմիածին, 1998, էջ 173-181:

- ՎՐԹԱՆԷՍ ՎՐԴ. ՔԵՐԹՈՂ (Զ-Է դար), Յաղագս Պատկերամարտից, տե՛ս «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 1970, թիւ Զ., բնագիր եւ արեւելահայ թրգմ. Ե. Մելքոնեանի: Տեսնել ԴՈՒԻԵԱՆ ԵՂԻՇԷ ԵՊՍ., Ամբողջական Երկեր, հտ. Զ., Երուսաղէմ, 1935, էջ 299-308: Վրթանէս Քերթող

կը պայքարի սրբապատկերներ անարգող աղանդատորներու դէմ, պարզելով քրիստոնէական ըմբռնումը եւ վարդապետութիւնը:

• ԿՈՄԻՏԱՍ ԿԹՂ. ԱՂՑԵՅԻ (Է. դար), Կոմիտասի Հայոց Կաթողիկոսի եւ Պիոռոսի Արշիպատրիարքի հարցաքննութիւն եւ վիճաբանութիւն վասն հաւատոյ եւ կարգաց Եկեղեցոյ, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 179-185, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քեօսէեանի: Կոմիտաս Աղցեցին ունի նաեւ գրութիւն մը, որ կը շօշափէ Սբ. Երրորդութեան Խորհուրդը եւ Նիկիոյ Ժողովը, տե՛ս Գիրք Թղթոց, նշ. աշխ., էջ 400-413 եւ էջ 212-218:

• ԴԱԻԻԹ (ՎՐԴ.) ԹԱՐԳՄԱՆ ՏԱՐՕՆԱՅԻ (Է. դար), թարգմանիչ Սբ. Բարսեղ Կեսարացի Հայրապետի «Ի Ծնունդ Փրկչին» ճառին, բնագիր, ուսումնասիրութիւն եւ արեւմտահայ թրգմ. Պօղոս Վրդ. Անանեանի, Վենետիկ, 1982:

• ԹԷՈՂՈՐՈՍ ՎՐԴ. ՔՌԹԵՆԱԻՈՐ (Է. դար), Ճառք, հրատարակուած Յովհաննէս Կթղ. Օձնեցիի գործերուն հետ, տե՛ս Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1953, էջ 171-210: Մէկը Յովհ. Վրդ. Մայրագումեցիի դէմ գրուածք մըն է, իսկ միւս երկուքը՝ Սբ. Խաչին եւ Սբ. Աստուածածնի նուիրուած ներբողեաններ են:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՄԱՅՐԱԳՈՄԵՅԻ կամ ՄԱՅՐԱՎԱՆԵՅԻ (Զ-Է դար), որուն գրուածքները կը գտնուին «Կնիք Հաւատոյ» ժողովածոյին մէջ: Հմմտ. նաեւ ՔԻՊԱՐԵԱՆ ԿԻԻՐԵՂ ՎՐԴ., Պատմութիւն Հայ Հին Գրականութեան, Վենետիկ, 1992, էջ 238-240: Մայրագումեցին ունի նաեւ գրութիւն մը՝ Վերլուծութիւն Կաթողիկէ Եկեղեցոյ եւ որ ի նմա յօրինեալ կարգաց, տե՛ս «Միոն», պաշտօնաթերթ, 1967, էջ 70-75, հրտկ. Նորայր Եպս. Ծովական:

• ՄԱԹՈՒՍԱՂԱ ՎՐԴ./ԵՊՍ. (Է. դար), Դաւանաբանական Թուղթ, ուղղուած Յոյներու Հերակլէս Թագաւորին, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 195-201, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քէօսէյեանի:

• ԴԱԻԻԹ ՎՐԴ. ՓԻԼԻՍՈՓԱՅ, Դաւանաբանական եւ աստուածաբանական երեք գրութիւններ, քննական բնագիրի հրատարակութիւն եւ իտալերէն թրգմ. Պօղոս Վրդ. Անանեանի, Վենետիկ 1985:

• ԽՈՍՐՈՎԻԿ ՎՐԴ. ԹԱՐԳՄԱՆԻՉ ՀԱՅՈՅ (Է-Ը դար), դաւանաբանական գրութիւններ, Երուսաղէմ, 2011, բնագիր եւ արեւմտահայ թրգմ. Մամուլ Ծ. Վրդ. Աղոյեանի: ՅՈՎՍԷՓԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ ՎՐԴ., Խոսքովիկ Թարգմանիչ եւ երկասիրութիւնք նորին, Վաղարշապատ, 1903: ԱԿԻՆԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ., Խոսքովիկ Թարգմանիչ եւ իր երկասիրութիւնները, տե՛ս «Հանդէս Ամսօրեայ», պաշտօնաթերթ, Վիեննա, 1904 եւ 1905:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ. ՕԶՆԵՑԻ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ (Ը. դար), Մատենագրութիւնք, Ա. տպ., Վենետիկ, 1833, Բ. տպ., Վենետիկ, 1953: Ուժեղ կերպով պայքարած է Պաղկեան եւ Երեւութական աղանդաւորական շարժումներու դէմ՝ պաշտպանելով Հայ Եկեղեցոյ ուղղափառ դաւանութիւնը:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ. ՕԶՆԵՑԻ ԻՄԱՍՏԱՍԷՐ, Երկերու լատիներէն թարգմանութիւնք՝ JOHANNIS OZNIENSIS DOMINI, Opera, Վենետիկ, 1834, թրգմ. Մկրտիչ Վրդ. Աւգերեանի:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՑԻ, Երկեր, արեւելահայ թրգմ. Վազգէն Համբարձումեանի, Երեւան, 1999: ՊԱՊԵԱՆ ՍԶԵՐ, Յովհան Իմաստասէր Օձնեցի, Երեւան, 1998:

• ՍԲ. ՅՈՎՀԱՆ ՕԶՆԵՑԻ, Հայրապետը եւ իր Ժամանակը, Գիտաժողովի նիւթեր, Սբ. Էջմիածին, 2004:

• ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ./ԵՊՍ. ՍԻԻՆԵՅԻ (Ը. դար), Ի խորհուրդ Եկեղեցւոյ, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 249-253, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քէօսէյեանի: ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, Երուսաղէմ, 1971, էջ 112-115:

• ՍԱՀԱԿ Գ. ՁՈՐՈՓՈՐԵՅԻ ԿԹՂ. (Է-Ը դար) Ճառասացեալ Յարմաւենեացն Օր, հրատարակուած է Յովհան Իմաստասէր Օձնեցիի գործերուն հետ, տե՛ս Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1953, էջ 213-222: Ճառին արեւելահայ թրգմ. տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ. Ե., Երեւան, 1994, էջ 7-15:

• ՄԻՍԱՅԷԼ ՎՐԴ./ԵՊՍ. (Թ. դար), Ի Սուրբ Խաչն Քրիստոսի, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 283-293, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քէօսէյեանի, կամ «Բազմավէպ», պաշտօնաթերթ, Վենետիկ, 1906, էջ 160-265:

• ՁԱՔԱՐԻԱ ԿԹՂ. ՁԱԳԵՅԻ (Թ. դար), Ճառք, եկեղեցական եւ դաւանաբանական-աստուածաբանական գրութիւններ, Վենետիկ, 1995, աշխտ. եւ հրտկ. Պօղոս Վրդ. Անանեանի:

• ՍԱՀԱԿ ՎՐԴ./ԵՊՍ. ՄՌՈՒՏ կամ ԱՊԻԿՈՒՐԷՇ (Թ. դար), Բացայայտութիւն, համաձայն աստուածաբանութեան հոգելից Հարցն Սրբոց ըստ Առաքելասահման աւանդիցն Եկեղեցւոյ Քրիստոսի, հանդերձ հաւատաբանութեամբ ճշմարիտ ուղղափառ դաւանութեան Հայաստանեայց, Երուսաղէմ, 2012, բնագիր եւ արեւմտահայ թրգմ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեանի: Սահակ Վրդի աստուածաբանական-դաւանաբանական մտածողութեան մասին տե՛ս ԱՆԱՆԵԱՆ ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ., Զաքարիա Հա-

յոց Կաթողիկոսի եւ Աշոտ Իշխանաց Իշխանի Թղթակցութիւնը Փոտ Պատրիարքին հետ, Վենետիկ, 1992, էջ 63-79:

- ԽՈՍՐՈՎ ԵՊՍ. ԱՆՁԵՒԱՅԻ (Ժ. դար), Մեկնութիւն Աղօթից Պատարագին, Վենետիկ, 1869:

- ԽՈՍՐՈՎ ԱՆՁԵՒԱՅԻ, Սուրբ Պատարագի Մեկնութիւն, Սբ. Էջմիածին, 2001, արեւելահայ թրգմ. Գեորգ Արեղայ Սարոյեանի եւ Մկրտիչ Արեղայ Պռոշեանի:

- Khosrov Andzewatsi, Commentary on the Divine Liturgy, New York, 1991, trans. by S. Peter Cowe, St. Vartan Press.

- ԽՈՍՐՈՎ ԵՊՍ. ԱՆՁԵՒԱՅԻ, Մեկնութիւն Ժամաւարգութեան, Կ. Պոլիս, 1840:

- ՄԵԿՆՈՒԹԻՒՆ ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԵԱՆ, Հեղինակներ՝ Մովսէս Եպս. Խորենացի, Ստեփանոս Եպս. Սիւնեցի, Յովհաննէս Կթղ. Օձնեցի, Պօղոս Վրդ. Տարոնացի, Եսայի Վրդ. Նչեցի, Գրիգոր Վրդ. Տաթեւացի, եւայլն, Սբ. Էջմիածին, 1997, աշխատասիրութիւն եւ թրգմ. Արամ Դիլանեանի:

- ՍԱՍՈՒԷԼ ՎՐԴ. ԿԱՍՐՁԱՁՈՐԵՅԻ (Թ-Ժ. դար), Դաւանաբանական Թուղթ, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական Հանդէս, հտ. Ը., Երեւան, 2010, էջ 314-321, բնագիր: Տեսնել նաեւ Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 358-361, աշխատ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քեօսէյեանի:

- ՆԵՐՍԵՍ ԲԱԳՐԵՒԱՆԴԱՅԻ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅՈՑ (Ժ. դար), տե՛ս ԱՆԱՆԵԱՆ ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ., Ներսէս Բագրեւանդացի Իշխան Հայոց՝ հեղինակ դաւանաբանական գրութեան մը, Վենետիկ, 1989, բնագիր եւ ուսումնասիրութիւն. կը խօսուի Սբ. Երրորդութեան եւ Քրիստոսի Մարդեղութեան մասին, հերքելով Արիոսական, Եւտիքեան, Նեստորական աղանդները եւ Քաղկեդոնական դրոյթը:

• ԱՆԱՆԻԱ ՎՐԴ. ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ (ԺԱ. դար), Աստուածաբանական ճառերու Բնագիրներ եւ ուսումնասիրութիւններ, տե՛ս ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Անանիա (Վրդ.) Սանահնեցի, Սբ. Էջմիածին, 2000:

• ԱՆԱՆԻԱ ՎՐԴ. ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ, Բան հակաճառութեան ընդդէմ երկաբնակաց, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ. Ա., Երեւան, 1992, էջ 197-238, հտ Գ., Երեւան, 1993, էջ 174-215:

• ԱՆԱՆԻԱ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ (Ժ. դար), Գիր Խոստովանութեան (Թոնդրակեան շարժումին դէմ), «Արարատ», 1892, էջ 5-18, հրատ. Գ. Տէր-Մկրտչեանի:

• ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ (Ժ-ԺԱ դար), Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840:

• ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Երկրորդ Մատենան ճառից, Վենետիկ, 1827:

• ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. ՏԱՐՕՆԱՅԻ, (ԺԲ. դար), Ընդդէմ Ժողովոյն Քաղկեդոնի եւ ընդդէմ Թեոփիստեայ Հոռոմ Փիլիսոփայի, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 423-430, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քէօսէյեանի: Տեսնել նաեւ ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, Ե-ԺԷ դարեր, Երուսաղէմ, 1971, էջ 207-209:

• ՊՕՂՈՍ ՎՐԴ. ՏԱՐՕՆԱՅԻ, Բացայայտութիւն Ժամոց Աղօթից, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ. Ը., Երեւան, 2010, էջ 326-344, բնագիր:

• ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ՀԱՂԲԱՏԵՑԻ (ԺԲ. դար), Պատճառ Նաւակատեաց Եկեղեցւոյ, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 487-489, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քէօսէյեանի:

• ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ. (ՈՐԴԻ ՅՈՒՄԿԱՆ, ԺԲ. դար), Պատմութիւն Երկրորդ Գալստեան Քրիստոսի եւ ահեղ

Դատաստանին, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սր. Էջմիածին, 2003, էջ 456-458, աշխ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քեօսեյեանի:

- ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՏԱԽՈՒՇԵՅԻ (ԺԲ-ԺԳ դար), Խրատ Դաւանութեան: Այս գրութիւնը պահուած է Պատմիչ ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ գործին մէջ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, գլ. ԾԲ., էջ 338-344, քննական հրտկ. Կ. Ա. Մելիք-Օսեանջանեանի: Գրութիւնը շարադրուած է Սր. Հոգիի «Բխման» դաւանաբանական վէճի մը առիթով:

- ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ (ԺԲ. դար), Թուղթք, դաւանաբանական, աստուածաբանական, եկեղեցական եւ հոգեկանութեան վերաբերող գրուածքներ, Վենետիկ, 1873:

- ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Ընդհանրական Թուղթք, Երուսաղէմ, 1871:

- ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ Ընդհանրական, Անթիլիաս, 1977, արեւմտահայ թրգմ. Անուշան Վրդ. Դանիելեանի:

- ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ Ընդհանրական, Երեւան, 1991, արեւելահայ թրգմ. Տ. Ս. Քինյ. Արամեանի, Տիգրան Խաչատրեանի եւ Ս. Ստամբուլցեանի:

- ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Նամականի, Սր. Էջմիածին, 2011, արեւելահայ թրգմ. Սեդա Ստամբուլցեանի:

- ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Բանք Չափաւ, Վենետիկ, 1928:

- ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Յիսուս Որդի, բնագիր եւ արեւելահայ թրգմ. Վիգէն Ղազարեանի, Երեւան, 1991:

• ՄԲ. ՆԵՐՍԵՍ ԿԹՂ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Յիսուս Որդի, Իսթանպուլ, 1974, արեւմտահայ թրգմ. Շնորհք Արք. Գալուստեանի:

• NERSES SHNORHALI, Jesus, The Son, London, 1986, trans. Mischa Kudian, Mashtots Press.

• NERSES SHNORHALI, General Epistle, New York, 1996, trans. and Introduction Fr. Arakel Aljalian, St. Nerses Armenian Seminary.

• ՄԲ. ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ, Ատենաբանութիւն եւ Թուղթք եւ Ճառք, Վենետիկ, 1865, էջ 95-326:

• NERSES di LAMPRON, Il Primato della Carita (Սիրոյ Գերագահութիւն, իտալերէն թրգմ. Ն. Լամբրոնացիի Ատենաբանութեան), իտլ. թարգմ Boghos Levon Zekianի եւ Valerio Lanzariniի, Italia, Ed. Qiqajon, 1996, Comunita di Bose.

• ՄԲ. ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ (ԺԲ. դար), Մեկնութիւն «Հաւատամք»ի եւ «Հայր Մեր»ի, Մբ. Էջմիածին, 2007, թրգմ. Սեդա Ստամբօլցեանի:

• ՄԲ. ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ, Մեկնութիւն Խորհրդոյ Պատարագին, Վենետիկ, 1847:

• ՄԲ. ՆԵՐՍԵՍ ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ, Ներբողեան ի Վերափոխումն Աստուածածնի, տե՛ս ՈՍԿԵԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԴ., Մատենագրական քննութիւններ, Վիեննա, 1926, էջ 76-119:

• NERSES de LAMPRON, Explication de la Divine Liturgie, Beyrouth, 2000, trad. par Isaac Kechichian, Dar el-Machreq Edituers.

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՍԱՐԿԱԻԱԳ (ԺԲ. դար), Յաղագս նշանակի Հաւատոյ Նիկիական ՅժԸիցն (Քրիստոսաբանական նիւթեր), տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, թիւ Զ., Երեւան, 1996, էջ 278-297

(զլ. Ա.), թիւ Է., Երեւան, 2002, էջ 332-370 (զլուխներ Ե., Զ. եւ ԺԱ.):

- ԳՐԻԳՈՐ Դ. ՏՂԱՅ ԿԹՂ., Նամականի (դաւանաբանական հարցեր), Վենետիկ, 1865:

- ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՅԻ (ԺԳ. դար), Գիրք Հաստատութեան եւ Արմատ Հաւատոյ, Երեւան, 1998, դաւանաբանական աշխատութիւն, հրտկ. Շահէ Քինյ. Հայրապետեանի: Այս արժէքաւոր հաւաքածոյի մասին տե՛ս ԱՆԱՍԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Մանր Երկեր, Լոս Անճելըս, 1987, էջ 223-302:

- ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՅԻ, Խրատներ, Սբ. Էջմիածին, 2008, արեւելահայերէն թրգմ. Գեորգ Աբեղայ Սարոյեանի եւ Մկրտիչ Աբեղայ Պոռոշեանի:

- ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՅԻ, Խրատներ, Երեւան, 2008, արեւելահայ թրգմ. Շահէ Քինյ. Հայրապետեան:

- ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՅԻ, Խրատներ, Անթիլիաս, 2002, արեւմտահայ թրգմ. Պարթեւ Վրդ. Կիլիւմեան:

- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՐՃԻՇԵՑԻ (ԺԳ-ԺԴ դար), Մեկնութիւն ահաւոր Խորհրդոյ Սրբոյ Պատարագին, Սբ. Էջմիածին, 1860. Նոյն՝ Մեկնութիւն Պատարագի, Բ. տպ., Սբ. Էջմիածին, 1999, արեւելահայ թրգմ. Մկրտիչ Սրկ. Այվազեանի:

- ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՈՇ, (ԺԳ. դար), Թուղթ առ Վրացիս՝ յաղագս ուղղափառութեան հաւատոյ, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական Հանդէս, թիւ Զ., Երեւան, 1996, էջ 336-339 եւ էջ 340-402, աշխտ. Պարոյր Սուրատեանի:

- ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵԻԵԼՑԻ (ԺԳ. դար), Հաւատքի Դաւանութիւն, Երուսաղէմ, 2012, թրգմ. Սամուէլ Ծ. Վրդ. Աղոյեանի եւ Դաւանութիւն Հաւատոյ Ուղղափառութեամբ, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական Հան-

դէս, հտ Է., Երեւան, 2002, էջ 371-38: ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱ-
ԿՈՒՐ, Վարդան Արեւելցի, Ճառք, Ներքողեանք, Երեւան,
2000:

- ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ՄԿԵԻՌԱՅԻ (ԺԳ. դար), Պատաս-
խանիք յաղագս համապատուութեան Երկոտասան Առա-
քելոց, Գ. տպ., Երուսաղէմ, 1865 հակաճառական գրու-
թիւն՝ Հռոմի Եկեղեցւոյ գլխաւորութեան դէմ:

- ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ՄԿԵԻՌԱՅԻ, Հակաճառութիւններ
Տասներկու Առաքեալների Համատուութեան մասին,
տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ.
Է., 1994, էջ 137-157 եւ հտ. Զ., Երեւան, 1996, էջ 403-420,
արեւելահայ թրգմ. Ազատ Բոգոյեանի:

- ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՄԿԵԻՌԱՅԻ (ԺԳ. դար), Խօսք
ճշմարիտ Հաւատքի եւ Առաքինասէր վարքի, Երեւան,
1992, արեւելահայերէն թրգմ. Յակոբ Քեօսէյեանի:

- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՈՐՈՏՆԵՅԻ, Հաւատոյ Դաւա-
նութեան Թուղթ, Տե՛ս ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Է. Մ., Յովհան-
նէս Որոտնեցու Դաւանաբանական գրութիւնը Կոս-
տանդին Ե. Սսեցի Կաթողիկոսին, «Էջմիածին», պաշտօ-
նաթերթ, 1973, թիւ Բ., էջ 19-28:

- ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՎՐԴ./ՄԵՏՐԱՊՈԼԻՏ, (ԺԴ. դար),
Հակաճառութիւն ընդդէմ Երկաբնակաց (պաշտպանու-
թիւն Հայ Եկեղեցւոյ Դաւանութեան), Կ. Պոլիս, 1756:

- ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ (ԺԴ. դար), Թուղթ
առ Կարնեցիս (դաւանական, Քրիստոսաբանական գրու-
թիւն), տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հան-
դէս, թիւ Զ., Երեւան, 1996, էջ 557-584:

- ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ (ԺԵ. դար, մահա-
ցած 1409 թուին), Գիրք Հարցմանց, Կ. Պոլիս, 1729. Վե-
րատպութիւն՝ Երուսաղէմ, 1993: Հայ Եկեղեցւոյ Աստ-
ուածաբանութեան գլուխ-գործոցը, դաւանական վար-
դապետութեան նուիրուած ծաւալուն աշխատութիւն:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ձմերան, Կ. Պոլիս, 1740. Վերատպութիւն՝ Երուսաղէմ, 1998:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Ամարան, Կ. Պոլիս, 1741. Վերատպութիւն՝ Երուսաղէմ, 1998: Տաթեւացիի Գիրք Քարոզութեան երկու աշխատութիւններն ալ մեծանուն Հեղինակին քարոզներուն, կրօնական-աստուածաբանական գրութիւններն են, ուր տեղ գրաւած են Քրիստոնէական Կեանքի մարդկային եւ բարոյական սկզբունքները եւ տեսակէտերը, ինչպէս նաեւ Եկեղեցւոյ Խորհուրդին վերաբերող հարուստ մտածողութիւն:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Ոսկեփորիկ, Երեւան, 1995, արեւելահայ թրգմ. Յակոբ Քեօսեյեանի:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Մեկնութիւն «Հայր Մեր»ի, Երեւան, 1992, հրտկ. Աբրահամ Վրդ. Մկրտչեանի:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Մեկնութիւն Սաղմոսաց, Երեւան, 1993, աշխատասիրութիւն Արմինէ Քեօշկերեանի:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Ժողովողի եւ Սողոմոնի Իմաստութեան Մեկնութիւնը, Երեւան, 2005, արեւելահայ թրգմ. Խաչիկ Գրիգորեանի:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Ներբողեան ողբերգաբար սգեալ Տիեզերալոս Վարդապետին իւրոյ Յովհաննու Որոտնեցւոյ, Երեւան, 2007:

• ՄԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՏԱԹԵԻԱՅԻ, Սողոմոնի Գիրքերուն Մեկնութիւնը (Առակներու, Ժողովողի, Իմաստութեան, Երգ Երգոցի), Երեւան, 2009, արեւելահայ թրգմ. Խաչիկ Գրիգորեանի:

• ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ՍԻՒՆԵՅԻ (ԺԴ-ԺԵ դար), Ամբողջ Չարը տանջանքի ենթակայ է, Սբ. Էջմիածին, 1996, արևելահայ թրգմ. եւ խմբագր. Արամ Դիլանեան:

• ՅԱԿՈԲ ՎՐԴ. ՂՐԻՄԵՅԻ (ԺԵ. դար), Ճառ՝ Վասն Փոխման Աստուածածնի, տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին 2003, էջ 710 եւ 715-717:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԿՈԼՈՏԻԿ (ԺԵ. դար), Վասն աւերման աշխարհի եւ վասն Դատաստանի աւուրն (վախճանաբանական գրութիւն), տե՛ս Ընտրանի Հայ Եկեղեցական Մատենագրութեան, Սբ. Էջմիածին, 2003, էջ 718 եւ էջ 721-722, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քեօւեյեանի:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ՋՈՒՂԱՅԵՅԻ (ԺԵ. դար), Գիրք սրբազնագործութեան (աստուածաբանական, դաւանաբանական, Քրիստոսաբանական նիւթեր, Մաղրաս, 1812:

• Հեղինակներ՝ ՍՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, ՊԵՏՐՈՍ ԵՊՍ. ՍԻՒՆԵՅԻ, ԹԷՈԴՈՐՈՍ ՎՐԴ. ՔՈԹԵՆԱԽՈՐ, ՍԱՀԱԿԴՈՒԽՏ ՍԻՒՆԵՅԻ, ԶԱՔԱՐԻԱ ԿԹՂ. ԶԱԳԵՅԻ, ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ, ՆԵՐՍԷՍ ԵՊՍ. ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ եւ ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ԲԱՂԻՇԵՅԻ. կը ներկայացուին Սբ. Աստուածածնի վերաբերեալ ուրը գրուածքներու բնագիրներ. տե՛ս ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Մարիամ՝ Հայ Ուղղափառ Եկեղեցւոյ Նժարին մէջ, ուսումնասիրութիւն, Անթիլիաս, 1996:

• ԶԱՅՆՔԱՂ ՇԱՐԱԿԱՆ, Երուսաղէմ, 1914, վերատպութիւն՝ Նիւ Եորք, 1992, Սբ. Վարդան Մատենաշար:

• ՇԱՐԱԿԱՆ Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ, բնագիր եւ աշխարհաբար թրգմ. Եփրեմ Արք. Թապազեանի, Գ. տպ., Լոս Անճելըս, 2011: Երոպացի մասնագէտ աստուածաբան՝ I. Hausheer Հայ Շարականներու մասին կը գրէ.- Շարականները “Are elevations to

God, some of which must be included among the most beautiful in all mystical literature”, տե՛ս “Arménienne”, անունը Dictionaire de la Spiritualité Chrétienneի մէջ, հոս. Ա., սիւնակ 875:

- ԺԱՄԱԿԱՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ, Դ. տպ., Երուսաղէմ, 1915, վերատպութիւն՝ Նիւ Եորք, 1986, Սբ. Վարդան Հրատարակչութիւն:

- ՄՐԲԱԶԱՆ ՊԱՏԱՐԱԳԱՄԱՏՈՅՑ ՀԱՅՈՅ, Վիեննա, 1897, հրտկ. Յովսէփ Վրդ. Գաթրճեանի:

- ՄԱՇՏՈՅ կամ ՄԱՅՐ ՄԱՇՏՈՅ, Հայ Եկեղեցւոյ ծիսական մատեան, Կ. Պոլիս, 1807:

- ՄԱՇՏՈՅ, Երուսաղէմ, 1901:

- ՏԱՂԱՐԱՆ Հայաստանեայց Սբ. Եկեղեցւոյ, Դ. տպ., Երուսաղէմ, 1949: Կրօնական-Եկեղեցական Տաղերու մասին տե՛ս Քրիստոնեայ Հայաստան, հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 998-1000:

- ԽՐԱՏ(Ք), Խրատական գրուածքները ճառեր են եւ քարոզներ: Ընդհանրապէս նախատեսուած եւ ուղղուած են հաւատացեալներուն, եկեղեցականներուն եւ վանականներուն (անոնց վանական, ճգնողական եւ ներհայեցողական կեանքի տեսական եւ գործական գաղափարախօսութեան): Կը բովանդակեն ընկերային, բարոյական, եկեղեցական, կրօնական ու վանական կեանքի վերաբերող քրիստոնեական նիւթեր: Յորդորներ են, խրատներ, թելադրանքներ՝ պահպանելու համար քրիստոնեայ հոգին եւ հասարակութեան ներդաշնակ համակեցութիւնը...: Այս տեսակ գրականութիւնն ալ լի է հոգեւոր տեսութիւններով, կրօնական արժէքներով եւ աստուածաբանութեամբ: «Խրատ»ներու մասին տե՛ս Քրիստոնեայ Հայաստան, հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 447-448: Այս գրականութեան տեսակն ալ բաւական հարուստ է մեր մօտ:

• ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱԻՈՐԻՉ, Խրատ ճգնաւորաց, տե՛ս Յաճախապատում, Վենետիկ, 1954, էջ 236-251:

• ՍՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Յաղագս Խրատու, տե՛ս Հեղինակի գործերուն մէջ՝ Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1865, էջ 357-373:

• ԵԶՆԻԿ, Խրատք, տե՛ս Հեղինակին Եղծ Աղանդոց, Գ. տպ., Վենետիկ, 1926, էջ 324-340: ԵԶՆԻԿ, Խրատներ, տե՛ս Աղանդների Հերքումը, Երևան, 1970, էջ 182-189, արեւելահայ թրգմ. Ա. Ա. Աբրահամեանի:

• ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Յաղագս միանձանց, տե՛ս Հեղինակին Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1859, էջ 159-165:

• ԵՂԻՇԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Բան Խրատու Յաղագս Միանձանց, տե՛ս Վասն Վարդանայ եւ Հայոց Պատերազմին, Վենետիկ, 1950, էջ 405-422: Արեւմտահայ թարգմանութիւնը տե՛ս ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔ., Հայագգի Սուրբեր, Իսթանպուլ, 1982, էջ 104-109:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԹՂ. ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ, Բան Խրատու առ ճգնաւորս, տե՛ս Հեղինակին Ճառք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1860, էջ 216-219:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏ, Ճառեր, Անթիլիաս, 2001, էջ 437-443, արեւմտահայ թրգմ. Եփրեմ Արք. Թապագեանի:

• ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթք, Վենետիկ, 1873, էջ 64-110: ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Խրատներ Կրօնաւորներուն, արեւմտահայ թարգմանութիւնը տե՛ս ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔ., Հայագգի Սուրբեր, Իսթանպուլ, 1982, էջ 115-118:

• ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՕՇ, Խրատք Ոգեշաք, տե՛ս «Բագմավէպ», պաշտօնաթերթ, Վենետիկ, 1933, էջ 481-490 կամ Սոփերք, հտ. ԻԳ., Վենետիկ, 1933:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԳԱՌՆԵՑԻ, Խրատ Կրօնաւորաց, «Սիոն», պաշտօնաթերթ, 1953, էջ 318-321:

• ԹԱԹՈՒԼ ԸԳՆԱԻՈՐ (ՀԱՅՐ), Խրատ, տե՛ս Սոփերք, հտ. ԺԱ., Վենետիկ, 1854, էջ 53-59: Արեւմտահայ թարգմանութիւնը տե՛ս ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ԱՐՔ., Հայագգի Սուրբեր, Իսթանպուլ, 1982, էջ 110-115:

• ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՑԻ, Խրատք, Վենետիկ, 1956, հրտկ. Պօղոս Վրդ. Անանեանի:

• ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՑԻ, Անթիլիաս, 2002, արեւմտահայ թրգմ. Պարթեւ Վրդ. Կիլիկիմեանի:

• ՎԱՐԴԱՆ ԱՅԳԵԿՑԻ, Ա) Խրատներ Քահանաներին եւ Ժողովրդին, Բ) Խրատներ, Սբ. Էջմիածին, 2008, արեւելահայ թրգմ. Գեորգ Աբեղայ Սարոյեանի եւ Մկրտիչ Աբեղայ Պոռեանի:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՊԼՈՒԶ, Խրատ Հասարակաց Քրիստոնէից՝ Քահանայից եւ Ժողովրդոց..., տե՛ս ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Է. Ս., Յովհաննէս Երզնկացին եւ նրա Խրատական արձակը, Երեւան, 1977, էջ 143-239:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, Խրատ բոլոր Քահանաներուն, Անթիլիաս, 1984, արեւմտահայ թրգմ. Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի: Այս գրութիւնը լեցուն է հոգեկանութեամբ:

• ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿԹՂ. ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՑԻ, Խրատական Թուղթ, տե՛ս ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ., Կոստանդին Կթղ. Բարձրբերդոս Խրատական Թուղթը, «Բանբեր Մատենադարանի», Երեւան, 1958, թիւ 4:

• ՍԱՐԳԻՍ ՎՐԴ. ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Յորդորակներ, Անթիլիաս, 1978, արեւմտահայ թրգմ. Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի:

- ԲԱՐՍԵՂ ՎՐԴ. ՄԱՇԿԵԻՈՐՅԻ, Յորդորակներ, Անթիլիաս, 1980, արեւմտահայ թրգմ. Անուշաւան Վրդ. Դանիէլեանի:

- ԳԻՐՔ ԹՂԹՈՑ, Թիֆլիս, 1901: Վերատպութիւնը՝ Երուսաղէմ, 1994: Զանազան Վարդապետներու կողմէ Հայ Եկեղեցոյ դաւանութիւնը ճշտող եւ հաւաստող աստուածաբանական գրուածքներու հիմնական փաստաթուղթերու հաւաքածոյ (շրջաբերականներ, Եկեղեցական Ժողովներու արձանագրութիւններ, վաւերագիրներ, Հայ Կաթողիկոսներու պաշտօնական թղթակցութիւններ), Հայ Եկեղեցոյ ուղղափառ վարդապետութիւնը հիմնաւորելու համար: Այս արժէքաւոր հաւաքածոն հաւանաբար կազմուած է Է. դարուն՝ Կոմիտաս Ա. Աղցեցի Կաթողիկոսի օրով (Է. դար):

- ԿՆԻՔ ՀԱԻԱՏՈՅ, Սբ. Էջմիածին, 1914: Վերատպութիւնը՝ Louvain, 1974: Դաւանական-դաւանաբանական-աստուածաբանական գրուածքներու ժողովածոյ՝ Ընդհանրական եւ Հայ Եկեղեցոյ Հայրերու վկայութիւններ, կրօնական փաստաթուղթեր: Ժողովածոն խմբագրուած է Կոմիտաս Ա. Աղցեցի Կաթողիկոսի օրով (Է. դար)՝ ժամանակի Հայ նշանաւոր աստուածաբան Յովհաննէս Վրդ. Մայրավանեցիի կամ Մայրագոմեցիի կողմէ:

- ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՅ, հտ. Ա., Երեւան, 1964, հտ. Բ., Երեւան, 1971, հրտկ. Վազգէն Յակոբեանի: Հայ Եկեղեցական Կանոնական-Իրաւական Ստքի ժողովածոյ. դաւանութեան եւ պաշտամունքի վերաբերող եկեղեցական օրէնքներ, բարոյական կանոններ, մղուած քաղկեդոնականութեան դէմ պայքարի անհրաժեշտութենէն եւ նպատակ ունենալով դաւանանքի, եկեղեցական եւ ծիսական պաշտամունքի հարցերու մշակումով պահպանել Հայ Եկեղեցոյ դիմագիծը, հոգին եւ ինքնութիւնը:

• ՆԵՐԲՈՂԵԱՆ.- Սրբախօսական գրականութեան տեսակ, որ շատ հաւանաբար մեր մօտ սկսած է Ե. Դարուն: Ներբող կամ Ներբողեան կոչուած գրութիւնները, ընդհանրապէս, մարդկային եւ քրիստոնէական բարի եւ աստուածահաճող գործերու եւ առաքինութիւններու մասին խորհրդածութիւններ, վերլուծումներ են եւ գովաբանութիւն: Հայ Ներբողական գրականութիւնը տոգորուած է Քրիստոնէական հոգեւոր-բարոյական մտածողութեամբ եւ աստուածային իրականութեան հետ կապուած ճշմարտութիւններու բացայայտումով եւ մեկնաբանութեամբ: Այս մասին տե՛ս ՂԱԶԻՆԵԱՆ Ա., Ներբողը միջնադարեան Հայ Գրականութեան մէջ, «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 1984, թիւ 6 եւ 10 եւ Քրիստոնէայ Հայաստան, հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 777-779:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՍԱՐԿԱԻԱԳ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Ներբողեան ի Սուրբն Գրիգոր Լուսաւորիչն Հայոց, Սոփերք, հտ. Ե., Վենետիկ, 1853, էջ 5-36:

• ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԲԱՐՁՐԲԵՐԴՅԻ, Ներբողեան յերիցս երանեալ Պարթեւին Գրիգորիոս Լուսաւորիչ Հայաստան Աշխարհիս, Սոփերք, հտ. Ե., Վենետիկ, 1853, էջ 41-82:

• ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՊԼՈՒԶ, Ասացուած Ներբողական գովեստի ի Սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գիգորիոս, Սոփերք, հտ. Ե., Վենետիկ, 1853, էջ 83-164:

• ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Ներբողեան ի Յիշատակ Սրբոյն Հռիփսիմեայ, տե՛ս Հեղինակին երկերը՝ Մատենագրութիւնք, Բ. տպ., Վենետիկ, 1865, էջ 304-325:

• ԱՌԱՔԵԼ ՎՐԴ. ՄԻԻՆԵՅԻ, Գովք Աստուածածնի, տե՛ս Առաքել Միւնեցի եւ իր Քերթուածները, Վենետիկ, 1914, էջ 23-30, հրտկ. Մկրտիչ Վրդ. Պոստորեանի: Նոյն

Հեղինակին ուրիշ երկու ներբողեաններ՝ Գովք Աստուածածնի եւ Գովք Ամենասուրբ Աստուածածնի, տե՛ս նոյն, էջ 48-59:

- ԱՆԹԱՊԵԱՆ Փ. Փ., Վարդան Արեւելցի, Երեւան, 1987, Ներբողներ, էջ 157-173:

- ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՐԵՒԵԼՑԻ, Ճառք եւ Ներբողեանք, Երեւան, 2000, աշխատ. Յ. Քէօսէյեանի:

- ՍԲ. ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Ներբող ի Սուրբ Խաչն, Ներբող ի Սուրբ Կոյսն, Ներբող ի Սուրբ Առաքելսն, Ներբող ի Սուրբն Յակոբ Մծբնայ, տե՛ս Հեղինակին երկերը՝ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1840, էջ 390-454:

Բ) ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԴԱԻԱՆՈՒԹԵԱՆ, ԱՍՏ-ՈՒԱԾԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԿՐԾՆԱԿԱՆ-ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՆԻԺԹԵՐՈՒ ՄԱՍԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՄԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ, ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐ, ԱՐԺԵՒՈՐՈՒՄՆԵՐ

- ԱԲԵՂԵԱՆ Մ., Եզնիկ Կողբացի եւ Քրիստոնէական Աշխարհայեացք, տե՛ս Երկեր, հտ. Գ., Երեւան, 1968, էջ 145-169:

- ԱՐԱՄԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՔԶՆՅ., Հայ Եկեղեցու Քրիստոսաբանական մտքի ուրուագծեր, Դ-Ը դարեր, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, թիւ Բ., Երեւան, 1992, էջ 86-122:

- ԱՐԱՄԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՔԶՆՅ., Մկրտութեան արարողութեան աստուածաբանութիւնը, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, թիւ Գ., Երեւան, 1993, էջ 57-88, հտ. Դ., Երեւան, 1993, էջ 72-94:

- ԱՐԱՄԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՔԶՆՅ., Միեղինութեան (յունարէն՝ Eniayon, լատիներէն՝ singularitas, unitas, Հ. Տ. Ե.)

սկզբունքը աստուածաբանութեան մէջ, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ. Ե., Երեւան, 1994, էջ 81-96:

- ԱՐԱՄԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՔԶՆՅ., Ուղղափառ Հաւատքի Դաւանութիւնը որպէս հոգեւոր կեանքի հիմք, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ. Ե., Երեւան, 2002, էջ 27-49:

- ԱՐԱՄԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՔԶՆՅ., Քրիստոսի Պայծառակերպութիւնը Եկեղեցական Աստուածաբանութեան մէջ, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանութեան հանդէս, հտ. Ը., Երեւան, 2010, էջ 11-20:

- ԱՐԱԲԱԶԵԱՆ ԱՆԱՆԻԱ ՎՐԴ., Եղիշէի աստուածաբանական հայեացքները, «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 1983, թիւ Բ-Գ, էջ 51-54:

- ԱՐԶՈՒՄԱՆԵԱՆ ԴԿ. Տ. ԶԱԻԷՆ Ա. ՔԶՆՅ., Աստուածաբանութիւն Հայաստանեայց Առաքելական Ուղղափառ Եկեղեցոյ, Լոս Անճելըս, 2009:

- ԱԻԳԵՐԵԱՆ ՄԿՐՏԻՉ ՎՐԴ., Դաւանութիւն Եկեղեցոյն Հայոց, Վենետիկ, 1845:

- ԱԻԵՏԻՔԵԱՆ ԳԱԲՐԻԷԼ ՎՐԴ., Բացատրութիւն Շարականաց, Վենետիկ, 1814:

- ԳԱԼՈՒՍՏԵԱՆ ՇՆՈՐՀՔ ԵՊՍ., Տեղիք Աստուածաբանութեան, Երուսաղէմ, 1993:

- ԳՈՃԱՅԵԱՆ ՄԻՆԱՍ, Յովհաննէս Մայրագումեցի՝ մեծ ճառագիրը, տե՛ս «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», Տաբեգիրք, Պէյրութ, 1974, թիւ Ե., էջ 213-224:

- ԶԱՔԱՐԵԱՆ ՆՈՐՎԱՆ ԵՊՍ., Մարիամ Աստուածածինը Հայ Եկեղեցոյ Հոգեւոր փորձառութեան մէջ, «Յառաջ», օրաթերթ, Փարիզ, 1997, Օգոստոս 13, էջ 2 եւ Օգոստոս 14, էջ 2:

- ԶԷՔԻԵԱՆ Լ. Պ., Եղիշէի (Վրդ. եւ Պատմիչ) երկը, որպէս Վաղ Հայկական Եկեղեցու Եկեղեցաբանութեան

վկայություն, «Էջմիածին», պաշտոնաթերթ, 1990, Յունուար, թիվ ԺԱ., էջ 40-49:

- ԶԷՔԻԵԱՆ Հ. ԼԵԻՈՆ, Յովհան Մանդակունիի տեսությունը Սուրբ Հաղորդության մերձեցումի մասին, «Բազմավեպ», պաշտոնաթերթ, Վենետիկ, 1974, թիվ 1-2, էջ 129-143:

- ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ ՏԻԳՐԱՆ, Եկեղեցու Հայրերի Ուսմունքը... Հաւատքի դաւանութեան մասին (ներառեալ Հայ Եկեղեցոյ Հայրեր, Տ. Վ. Ե.), տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական Հանդէս, հտ. Ա., Երեւան, 1999, էջ 141-163:

- ԽԱՉԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Եզնիկ Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, քննական վերլուծում եւ տեսական արժեւորում, Կլենտէլ, Լոս Անճելըս, 2001:

- ԽՐԱՅԵԱՆ ԿԻՐԻԵՂ, Հայաստանեայց Եկեղեցոյ հարազատ հաւատքը Յիսուսի Մարդեղութեան մասին, «Միոն», պաշտոնաթերթ, Երուսաղէմ, 1932, Փետրուար, էջ 41-45, Մարտ, էջ 75-78:

- ՃԱՆԱՇԵԱՆ ՄԵՍՐՈՊ ՎՐԴ., Սբ. Ներսէս Շնորհալիի Շարականները, Վենետիկ, 1975:

- ՃՈՒՐԵԱՆ ՀԱՅՐ ՄԵՍՐՈՊ, Մարիամ Աստուածածին, Ամենասրբուհի, Պէյրութ, 2001:

- ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ Ժ. Հ., Տիրամօր կերպարը Հայ Վաղ Միջնադարեան Հոգեւոր Գրականութեան մէջ, «Բանբեր Երեւանի Համալսարանի», Երեւան, 1991, թիվ 1, էջ 131-137:

- ՆԵՐՍՈՅԵԱՆ ՏԻՐԱՆ ԱՐՔ., Քրիստոսաբանութեան մէջ համաձայնութեան խնդիրները, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, թիվ Ե., Երեւան, 1994, էջ 25-53:

- ՇԱՀԷ ՎԱՐԴԱՊԵՏ, Խնդիր Մի Բնութեան եւ Երկուց Բնութեանց եւ Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետութիւն, տե՛ս «Լոյս», շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, 1906, թիվ 44, էջ

1044-1049, թիւ 46, էջ 1086-1091, թիւ 47, էջ 1110-1115, թիւ 48, էջ 1132-1136, թիւ 49, էջ 1153-1157:

- ՊԱՊԵԱՆ ՄՇԵՐ, Յովհան Իմաստասէր Օձնեցի, կեանքն ու գործունէութիւնը, Երեւան, 1998:

- ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ԵԶՆԻԿ Ծ. ՎՐԴ., Հայ Եկեղեցու Քրիստոսաբանութիւնը, Սբ. Էջմիածին, 1995:

- ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԹՂ., Քաղկեդոնի Ժողովը եւ Հայոց Եկեղեցին, Նիւ Եորք, Լոնտոն, 2012:

- ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԹՂ., Հայ Եկեղեցւոյ Աստուածաբանութիւնը ըստ Հայ Շարականներու, Գանատա, 2003:

- ՍԵԹԵԱՆ Ն. ԵՊՍ., Վարդապետութիւն Հայրապետաց Հայոց, Վիեննա, 1994:

- ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Աստուածածնի մասին, Անթիլիաս, 1996:

- ՏԱՄՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Աստուածածինը Հայ Վարդապետական Աստուածաբանութեան մէջ, Անթիլիաս, 1999:

- ՏԷՐ-ՆԵՐՍԷՍԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ., Մ. Մաշթոց եւ Ապաշխարութեան Շարականները, «Բազմավէպ», պաշտօնաթերթ, Վենետիկ, 1962, թիւ Ժ-ԺԲ, էջ 253-282:

- ՔԱԼԱՇԵԱՆ Ա. Գ., Մինչնիկիական հակա-Արիոսիանական Երրորդաբանութեան առանձնայատկութիւնները, տե՛ս «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 2009, թիւ Ե., էջ 14-27:

- ՔԵՆԴԵՐԵԱՆ Հ., Յովհան Մայրագոմեցի, Երեւան, 1973:

- ՔԷՇԻՇԵԱՆ ԱՐԱՄ ՎՐԴ., Շնորհալին՝ Աստուածաբան, «Հասկ», պաշտօնաթերթ, Անթիլիաս, 1973, թիւ 11-12, էջ 1-5:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Սբ. Երրորդություն, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 182-195:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Աստուծոյ Որդու Փրկագործութիւնը, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 211-221:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, (Հայ Եկեղեցոյ) Քրիստոսաբանութիւնը, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 258-275:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, (Հայ Եկեղեցոյ ըմբռնումը) «Եկեղեցի»ի մասին, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 222-231:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Սուրբ Մարիամ Աստուածածին, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 232-239:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, (Հայ Եկեղեցոյ տեսակէտը) «Հրեշտակներ»ու մասին, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 196-204:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, (Հայ Եկեղեցոյ տեսակէտը) «Սբ. Հոգի»ի մասին, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 222-226:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, (Հայ Եկեղեցին եւ) Սբ. Խաչի Աստուածաբանութիւնը, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995, էջ 244-249:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Հայ Եկեղեցու Աստուածաբանութիւնը Շարականներում եւ Տաղերում, տե՛ս Հեղինակին Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սր. Էջմիածին, 1995, էջ 167-275:

• ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Վարդան Արեւելցի, Ճառք, Ներբողեանք, Երեւան, 2000:

• ՕՂԼՈՒԳԵԱՆ ԱԲԷԼ ՎՐԴ., Համառօտ ակնարկ Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետական Աստուածաբանութեան Գրականութեան, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական Հանդէս, հտ. Դ., Երեւան, 1993, էջ 45-71, որուն էջ 51-71ի մէջ՝ Ակնարկ Հայ Եկեղեցոյ Վարդապետական Աստուածաբանութեան:

• ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Հայոց Եկեղեցին, Զ. տպ., Պէյրութ, 1960:

• ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Տեղիք Աստուածաբանութեան, Երուսաղէմ, 1981:

• ARZOUMANIAN FR. ZAVEN, Theology of the Armenian Apostolic Orthodox Church, Burbank, Los Angeles, 2008.

• ARZOUMANIAN FR. ZAVEN, Refutation of sects by Eznik Goghbatzi Bishop of Bagrevand, տե՛ս Հեղինակին Studies in Armenian History, V-XIII century, Burbank, Los Angeles, 2008, էջ 11-21:

• ASHJIAN MESROP ARCH., The Image of God in Man according St. Grigor Datevatzi, տե՛ս Հեղինակին Armenian Church Patristic and other Essays, New York, 1994, The Armenian Prelacy.

• ASHJIAN MESROP ARCH., St. Grigor Datevatzi and his Sacramental Doctrine - Baptism, Confirmation and Communion, տե՛ս Հեղինակին Armenian Church Patristic and other Essays, New York, 1994, pg. 49-104, The Armenian Prelacy.

• ASHJIAN MESROP ARCH., The Angelology of St. Grigor Datevatz, *տե՛ւ Հեղինակին Armenian Church Patristic and other Essays*, New York, 1994, pg. 105-146, The Armenian Prelacy.

• HOVAHANNESSIAN FR. VAHAN, In Remembrance of the Lord, Historical review and Commentary on the Divine Liturgy of the Armenian Church, New York, 2008, St. Vartan Press.

• KRIKORIAN MESROP, Christology of the Oriental Orthodox Churches, Christology in the Tradition of the Armenian Apostolic Church, Wien, 2010.

• LEIF FRIVOLD, The Incarnation: A Study of the Doctrine of the Incarnation in the Armenin Church in the 5th and 6th centuries according to the Book of Letters (Գիրք Թղթոց), Oslo, Universitetsforlaget, 1981.

• LEON ARPY, Gregory of Datev and the Armenian Summa, *տե՛ւ Հեղինակին A History of Armenian Christianity*, New York, 1946, էջ 175-186.

• MATHEWS EDWARD G. JR., Petros Siwnezi, Praise to the Holy Mother of God and Ever-Virgin Mary, *տե՛ւ «St. Nersess Theological Review»*, Vol. 12, New York, 2010, էջ 57-81.

• MECERIAN P. JEAN, La Vierge Marie dans la Littérature Médiévale de l'Arménie, Beyrouth, 1954, Université Saint Joseph.

• NERSOYAN TIRAN BISHOP, The Doctrinal position of the Armenian Church, *տե՛ւ «Հայաստանեայց Եկեղեցի»*, պաշտօնաթերթ, հո. Թ., Նիւ Եորք, 1947, թիւ 1, Յունուար, էջ 13-21:

• NERSOYAN TIRAN ARCH. - NERSOYAN HAGOP, The Christology of the Armenian Church, Jerusalem, 2004.

• NERSOYAN TIRAN ARCH., The Lesson of History on the controversy concerning the Nature of Christ, The Greek Orthodox Theological Review, Vol. X, number 2, Brookline, Massachusetts, 1965, pg. 122-132.

• SARKISSIAN KAREKIN BISHOP, The Doctrine of the Person of Christ in the Armenian Church and in Eastern Orthodox and Oriental Orthodox Churches, The Greek Orthodox Theological Review, Vol. X, number 2, Brookline, Massachusetts, 1965, pg. 108-121.

• SARKISSIAN KAREKIN ARCH., A brief Introduction to Armenian Christian Literature, 2nd ed., Bergenfield, New Jersey, 1974.

• SARKISSIAN KAREKIN, The Council of Chalcedon and the Armenian Church, Canada, 2006.

• ORMANIAN MALACHIA, The Church of Armenia, 2nd ed., London, 1955, trans. by G. Marcar Gregory.

• PAPAZIAN MICHAEL B., Light from Light: An Introduction to History and Theology of the Armenian Church, New York, 2006, SIS Publication.

• TALATINIAN P. BASILIO, L'Assunta nella Liturgia e Teologia della Chiesa Armena, in Atti del Congresso Annunzionistico Orientale, Gerusalemme, 1951, pg. 2-30.

• ZEKIYAN BOGHOS LEVON, Լամբրոնացիի գործերուն եւ աստուածաբանական մտածողութեան նուիրումաճ ուսումնասիրութիւն մը, տե՛ս Ն. Լամբրոնացիի Ատենաբանութեան իտալերէն թարգմանութեան սկիզբը, NERSES di LAMPRON, Il Primato della Carita (Միոյ Գերագահութիւնը, իտալերէն թրգմ. Ն. Լամբրոնացիի Ատենաբանութեան), իտլ. թարգմ. Boghos Levon Zekianի եւ Valerio Lanzariniի, Italia, Ed. Qiqajon, 1996, Comunità di Bose, էջ 5-23:

• ZEKIYAN BOGHOS LEVON, *La Spiritualità Armena*, Roma, 1999, ed. Studium.

• ZEKIYAN BOGHOS LEVON, “Hachakhpatum” as a doctrinal and practical vademecum for introduction to Christian Life and Monastic Spirituality, *In search of the Precious Pearl*, Roma, 2005, pg. 139-153, Pontificio Istituto Orientale.

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Փորձեցի համապատկեր մը գծել Ե-ԺԸ դարերու մեջ ապրող Հայ Եկեղեցւոյ «Աստուածաբան Վարդապետներ»ուն, անոնց եկեղեցական, դաւանական, եւ կրօնական դիմագիծին, ներքին շունչին, հանգամանքին, վաստակին ու դերին վերաբերող:

Հայ Առաքելական Եկեղեցիի դաւանութեան, վարդապետութեան, աստուածաբանութեան եւ հոգեկանութեան (spirituality) վերաբերող հաւատքի խոր լծակներով, համոզումներով եւ աշխատութիւններով, Հայ «Աստուածաբան Վարդապետ»ները յայտնաբերեցին ո՛չ միայն աստուածաշնչական ընդարձակ գիտութիւն, պաշար, հմտութիւն, այլ նաեւ համապարփակ ճանաչում՝ դաւանաբանական եւ եկեղեցաբանական ուղղափառ նիւթերու եւ քրիստոնէական հաւատքի վերաբերող խորհուրդներու, սկզբունքներու եւ արժէքներու:

Հայ «Աստուածաբան Վարդապետ»ները, իրենց հաւատքի զօրութեամբ, մտածողութեամբ եւ աշխատանքներով, գործեցին, ներգործեցին, խթանեցին եւ փորձեցին հասարակութիւնը բարձրացնել հոգեղէն եւ իմացական մակարդակներու: Անոնք խօսեցան, սորվեցուցին, բայց նաեւ հակաճառեցին հակաքրիստոնէական ըմբռնումներու եւ ապրումներու դէմ, լռելայն անդրադառնալով մարդուս էութեան մէջ գտնուող մարմինին ու հոգիի պայքարի մասին: Անոնց ճիգը եղաւ՝ սանձել ու չափաւորել մարմնեղէն պահանջները՝ տեղ տալու համար «հոգիին», «երկնայինին»: Ամբողջ այս իմացումէն կը ծագի աշխարհիկ կեանքի ծայրայեղութիւններէն խուսափելու քրիստոնէական մտածողութիւնը եւ ձգտումը եւ դառնալ «աստուածամերձ»: Աստուծոյ եւ

մարդու «յարաբերութեան» ըմբռնումներուն եւ համոզումներուն մէջ՝ տիրական մտածողութիւն մը եղաւ այս մէկը, որ խորքին մէջ հաւատքի, համոզումներու եւ տեսիլքի կեցուածք մըն է Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետներու աստուածաբանութեան մէջ:

Հոգիներ կառուցանել Ճմարտութեան քարերով՝ կը նշանակէ ելք մը ստեղծել հողէն վեր, դէպի վեր, դէպի երկինք, դէպի Աստուած: Քրիստոսը եւ «Աստուծոյ Խօսք»ը քարոզելու, ուղղափառը սորվեցնելու, աստուածաբանելու եւ հոգիները կրթելու չեն բաւեր գաղափարներ ու բառեր. անհրաժեշտ է «Աստուծոյ Խօսք»ը, Անոր Շունչը եւ Հոգին՝ երկինքը բաց պահելու համար...:

Այս առիթով, պէտք է կարդալ Հայ աշխարհական ինքնատիպ խորհողի՝ Գրիգոր Մագիստրոս Պահլաւունիի նման քրիստոնէայ հմուտ անձնաւորութեան մը «Թուղթեր»ը¹: «Թուղթեր»ը, որոնք թիւով 88 նամակներ են, հրատարակուած են Աղեքսանտրապոլ, 1910ին, հրտկ. Կ. Կոստանդեանի, ուր բացի մշակութային, կրթական եւ գիտական հարցերէ, հաւատքի տաք շունչով ան կը շօշափէ նաեւ Քրիստոնէական Կրօնքի Աստուածաբանութեան վերաբերող բազմաթիւ նիւթեր եւ հարցեր:

Գրիգոր Մագիստրոսի Նամակները, Հայ Եկեղեցւոյ աստուածաբանական մտածողութեան ծիրէն ներս, ունին բացառիկ արժէք՝ իրենց մեկնողական եւ ջատագովական եւ վերլուծական բաժիններով:

Գրիգոր Մագիստրոս աշխարհական մըն է, իշխան մը եւ սպարապետ մը, որուն աստուածաբանական-վարդապետական հմտութիւնը եւ հաւատքը թրծուած էր անպայման կրօնական-եկեղեցական իր դաստիարակութեամբ, ուսումով եւ քրիստոնէական համոզումներով.- Աստուածաշունչի գիտութիւն, եկեղեցական

գրականություն եւ աստուածաբանություն՝ Անիի եւ Բիւզանդիոնի մէջ: Այս բոլորը բնականաբար արգասիքն էին Հայ Եկեղեցւոյ «Աստուածաբան Վարդապետ»ներու կրօնական-եկեղեցական-աստուածաբանական ճիգին, քրտինքին²:

Մի՛ նայիք Եկեղեցւոյ ներկայ ժամանակներու յարաբերական «խեղճութեան», ինչպէս որակեցին ոմանք: Ի՛նչ ալ ուզենք ըսել մեր Հայ Եկեղեցւոյ սպասաւորներու մասին՝ իբր «ժխտական», Հայ Եկեղեցւոյ Վարդապետները երկար դարերով բաւարարեցին մեր ժողովուրդին հոգեկան եւ իմացական պահանջները՝ հաւատքով, գիտակցութեամբ, հաւատարմութեամբ եւ քաջութեամբ՝ փաստը տալով հաւատքի եւ կրօնական ըմբռնումի, անսահման նուիրումի, զոհաբերութեան եւ կորովի: Հայ Եկեղեցին, դարերու վրայ քալելով՝ ճակատ տուած է շատ դժուարութիւններու, բայց չէ խորտակուած, ինչպէս շատեր կը խորհին: Հայ Եկեղեցին տեսած ու ապրած է ծանր ու թեթեւ փոթորիկներ, բայց միշտ արձակած է իր լոյսը՝ իրեն նայող եւ իրեն դիմող հոգիներուն: Իսկապէս Քրիստոնեայ Ուղղափառ Եկեղեցիի մը վայել աշխատանք եւ առաքելութիւն՝ հարուստ «Աստուածաբան Վարդապետներով», աստուածաբանական մտածողութեամբ ու նաեւ աստուածաբանական հարուստ վաստակով:

Կիրակոս Վրդ. Պատմիչ, խօսելով Ե. դարու Հայ Մշակոյթի մեծ կերտիչներ՝ Մբ. Սահակ Կրդ.ի, Մբ. Մեսրոպ Մաշտոց Վրդ.ի եւ իրենց «Թարգմանիչ» ու «Մեկնիչ» Աշակերտներու մասին՝ կը վկայէ.-

«Ասոնք ո՛չ միայն Թարգմանիչներ էին, այլ նաեւ Վարդապետներ եւ ուսուցիչներ, նաեւ ապագան կանխագուշակող մարգարէներ:

Աստնք լեցուած էին Սուրբ Հոգիով ... եւ (էին) խորիմաստ մեկնիչներ...:

Աստնք Եկեղեցոյ սիւներն էին եւ անոր զաւակներուն համար ամրափակ պարիսպներ, լուսատու աշտանակներ ու վառած ջահեր...:

Աստնք «Կեանքի Խօսք»ի աստուածաբաններ էին ու ծարաւած անձերու արբուցիչներ...:

Աստնք ողջախոհ մարդիկ էին, սրբութիւնը սիրողներ եւ աղտեղութեան անարգիչներ:

Աստնք դաստիարակներ էին եւ երիտասարդներու համար բարի օրինակներ, ...ծերերու սփոփիչներ, տկարներու մխիթարիչներ, խոնարհածները բարձրացնողներ, մեղաւորներու ուղղիչներ, ուսումը սիրողներ եւ (ուսումը) ատողներու յանդիմանիչներ...»³:

Լէօ, իր կարգին, երբ կ'ուսումնասիրէ ու կը վերլուծէ Սբ. Մեսրոպ Մաշտոց Վարդապետի անձը, գործունէութիւնը, առաքելութիւնը եւ անոր վաստակը, արդար ծանրոցով մը, կարծէք, կը կշռէ ու կը գնահատէ նաեւ գալիք բոլոր Հայ Վարդապետներուն առաքելութիւնը.- «Մեծագործութիւնները երախտագիտութիւն են պահանջում: Մեծագոյն անձնատրութիւնները կա՛մ սուրբեր են կա՛մ հերոսներ ապագայ սերունդների համար»⁴:

Նկատումը եւ գնահատումը՝ իրաւացի եւ արդար:

Այս ուսումնասիրութեան սկիզբը՝ «Դիտաւորութեան»-ս մէջ կը խորհէի հետեւեալը.- «Այսօր մենք կարօտը ունինք Հայ Եկեղեցոյ «Վարդապետ»ներուն, որոնք անցեալին՝ մէկ կողմ թողած աշխարհի պերճանքը եւ մարդկային անցողիկ նանրութիւններուն գումարը, հանդիսացան Հայ Եկեղեցոյ Աստուածաբանութեան եւ Հոգեկանութեան հաւատաւոր եւ ամրակոտ սիւները, տալով իրենց Քրիստոնէական Հաւատքին, եկեղեցական ու հոգեւոր անհատականութեան թրթիռները, կեանքի

ու գործի վկայութիւնը՝ յանուն Յիսուս Քրիստոսի, յանուն Քրիստոնէական Կրօնքի ուղղափառ սկզբունքներուն եւ յանուն Եկեղեցւոյ դաւանական-աստուածաբանական ու բարոյական մտածողութեան»:

Անգամ մը եւս գիտակցելով այս իրողութեան եւ համոզուելով բառերու ետին կանգնած այս պատմական իրականութեան, մեր վրայ լուրջ պարտաւորութիւն մը կը ծանրանայ լաւ ճանչնալու եւ անոր համաձայն գնահատելու Հայ Եկեղեցւոյ այս դասակարգին «սպասաւորները, մեծութիւնները, հերոսները, սուրբերը...»:

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ

«ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԵԱՆ»

1. Բազմաբովանդակ ուսումը ստացած է Անիի Դպրանոցին մեջ. մահացած է 1059ին:
2. ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՎՐԷԺ, Գրիգոր Մագիստրոսը Հայ Եկեղեցու եւ Հայոց Դաւանանքի Զատագով, «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 2004, թիւ 2., էջ 60-70:
3. ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆԶԱԿԵՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961, գլ. Ա., էջ 27-28, քննական հրատարակութիւն, աշխտ. Կ. Ա. Մելքի-Օհանջանեանի:
4. ԼԷՕ, Սբ. Մեսրոպ, Թիֆլիս, 1904, էջ 227:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱԾ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ, Պատմություն Հայոց, Դ. տպ., Վենետիկ, 1983:

ԱԴՈՆՅ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, Հայացած Աստուածաշունչը եւ անոր պատմական տարողութիւնը, տե՛ս Յուշարձան Աստուածաշունչի Հայերէն Թարգմանութեան 1500ամեակին, Երուսաղէմ, 1938:

ԱԴՈՆՅ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ, Մաշթոց եւ նրա Աշակերտները ըստ օտար աղբիւրների, Վիեննա, 1925:

ԱԹԱՆԱՍ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԱՅԻ, Ճառք, Թուղթք եւ Ընդդիմասացութիւն, Վենետիկ, 1899:

ԱԿԻՆԵԱՆ Հ. ՆԵՐՍԷՍ, Սբ. Մաշթոց Վարդապետ, կեանքն ու գործունէութիւնը, Վիեննա, 1949:

ԱԿԻՆԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ., Բաղէշի Դպրոցը, 1500-1704, Վիեննա, 1952:

ԱԿԻՆԵԱՆ ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ., Վահրամայ Վարդապետի Հարցմունք եւ Պատասխանիք ի Գիրս Ծննդոց, Վիեննա, 1924:

ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտ. Բ., Պէյրութ, 1972:

ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտ. Գ., Պէյրութ, 1972:

ԱՃԱՌԵԱՆ ՀՐ., Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտ. Դ., Պէյրութ, 1972:

ԱՆԱՆԻԱ ՎՐԴ. ՍԱՆԱՀՆԵՑԻ, Աստուածաբանական բնագիրներ եւ ուսումնասիրութիւններ, Սբ. Էջմիածին, 2000:

- ԱՌԱՔԵԼ ՄԻԻՆԵՑԻ, Յաղագս Քերականության Համառոտ Լուծմունքի Յառաջաբանը, Լ. Գ. Խաչերեանի կողմէ, Լոս Անճելլոս, 1982:
- ԱՐԵՒՇԱՏԵԱՆ Ս. Ս. - ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ Ա. Ս., Գլաձորի Համալսարանը միջնադարեան Հայաստանի Լուսաւորութեան Կեդրոն, Երեւան, 1984:
- ԲԱՂԴԱՍԱՐԵԱՆ Է. Ս., Յովհաննէս Երզնկացին եւ Նրա արձակը, Երեւան, 1977:
- ԳԱՐԵԳԻՆ Ա. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ, Յիշատակարանք Ձեռագրաց, հտ. Ա., Անթիլիաս, 1951:
- ԳՐԻԳՈՐ ՆԱՐԵԿԱՅԻ, ՆԱՐԵԿ Աղօթամատեան, Անթիլիաս, 1970, արեւմտահայ թրգմ. Թորգոմ Եպիսկոպոսի:
- ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ԿԱՄԱԽԵՅԻ կամ ԴԱՐԱՆԱՂՅԻ, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղէմ, 1915:
- ԳՐԻԳՈՐ ՎՐԴ. ՆԱՐԵԿԱՅԻ, Մատեան Ողբերգութեան, Երեւան, 1985, քննական հրտկ., աշխատասիրութեամբ՝ Պ. Ս. Խաչատրեանի եւ Ա. Ա. Ղազինեանի:
- ԳՐԻԳՈՐ ՏԱԹԵՒԱՅԻ ՎՐԴ., Գիրք Քարոզութեան, որ կոչի Չմերան, Կ. Պոլիս, 1740, վերատպութիւն՝ Երուսաղէմ, 1998:
- ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊՍ., Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ Խորհուրդները, Պէյրութ, 1957:
- ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Աստուածաշունչի Հայ Մեկնողական Գրականութիւնը, Ե-ԺԹ դար, տե՛ս The Armenian Bible, A symposium celebrating the 1600th Anniversary of the Armenian Alphabet and the Translation of the Bible into Armenian, Պրքպէնք, Լոս Անճելլոս, 2007, հրտկ. Հիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Թեմի:
- ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Հայ Վանականութեան Պատմութիւնը եւ Վարդապետներու Դասակարգը, Լոս Անճելլոս, 2015:

- ԵԱՐՏԸՄԵԱՆ ՏԱՃԱՏ Ծ. ՎՐԴ., Վարդապետը Հայ Եկեղեցական Մտածողության մեջ, Վենետիկ, 2001:
- ԵԻԱԳՐ ՊՈՆՏԱՅԻ, Մատենագրությունք, Վենետիկ, 1907, հրտկ. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի:
- ԸՆՏՐԱՆԻ ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, Սբ. Էջմիածին, 2003, աշխտ. Պ. Խաչատրեանի եւ Յ. Քեօսեյեանի:
- ԹՈՎՄԱՅ ՄԵԾՈՓԵՅԻ, Յիշատակարան, Թիֆլիս, 1892:
- ԹՈՎՄԱՍ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ԱՆԱՆՈՒՆ, Պատմություն Տանն Արծրունեաց, Երեւան, 1985, քննական բնագիր եւ արեւելահայ թրգմ. Վ. Մ. Վարդանեանի:
- ԹՈՎՄԱՍ ՎՐԴ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Պատմություն Տանն Արծրունեաց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:
- ԹՈՎՄԱՍ ՎՐԴ. ՄԵԾՈՓԵՅԻ, Պատմություն Լանկ-Թիմուրայ եւ յաջորդաց իւրոց, Փարիզ, 1860:
- ԼԷՕ, Սբ. Մեսրոպ, Թիֆլիս, 1904:
- ԽԱԶԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայ Դպրության Պատմությունը՝ քննական Տեսութեամբ, երեք հատոր, Անթիլիաս, 2000:
- ԽԱԶԵՐԵԱՆ Լ. Գ., Հայագիր Դպրության Ուսումնագիտական Կեդրոնները. Դպրոցները, Դպրեվանքերը, Վարդապետարանները, Ճեմարանները, Ակադեմիաները եւ Համալսարանները Միջնադարեան Հայաստանում եւ Կիլիկիայում, Ե-ԺԶ դար, երկու հատոր, Լիզպոն, 1998:
- ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԴ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, Երեւան, 1950:
- ԽԱԶԻԿԵԱՆ Լ. Ս., ԺԵ. դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, հտ. Ա., Երեւան, 1955:
- ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ, հտ. Բ., Երեւան, 1971, էջ 8, հրտկ. Վազգէն Յակոբեանի:

- ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ ԵՐԶՆԿԱՅԻ, «Նախերգան (այսպէս) Տեառնընդառաջին» աստուածաբանական ճառ, տե՛ս «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 2011, թիւ Գ., էջ 93-109:
- ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԳԱՆՁԱԿԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1961 քննական հրտկ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի:
- ԿԻՐԱԿՈՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ, «Թուղթ առ Կարնեցիս», դաւանաբանական գրութիւն, տե՛ս «Գանձասար», աստուածաբանական հանդէս, հտ. Զ., Երեւան, 1996, էջ 557-584:
- ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ ԲԱԲԳԷՆ ԵՊԱ., Հայաստանեայց Եկեղեցին Հինգերորդ դարուն մէջ, Կ. Պոլիս, 1912:
- ԿԻՒԼԷՍԷՐԵԱՆ ԲԱԲԳԷՆ Ծ. ՎՐԴ., Վարդապետութեան Աստիճանները Հայ Եկեղեցւոյ մէջ, Անթիլիաս, Լիբանան, 1980:
- ԿՈՐԻԻՆ, Պատմութիւն վարուց Սրբոյն Մեսրոպայ Վարդապետին, Վենետիկ, 1894:
- ԿՈՐԻԻՆ, Վարք Սաշթոցի, Երեւան, 1981, քննական հրտկ. բնագիրի եւ արեւելահայ թրգմ. Մանուկ Աբեղեանի:
- ՀԱՅՈՒՆԻ ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ., Կրթութիւն Եկեղեցականաց, տե՛ս հեղինակին Դաստիարակութիւն հին Հայոց քով, Վենետիկ, 1923:
- ՄԱՅՐ ՑՈՒՑԱԿ ՀԱՅԵՐԷՆ ԶԵՌԱԳՐԱՑ Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Ա., Վենետիկ, 1914, հրտկ. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի:
- ՄԱՏԹԷՈՍ ՈՒՌՀԱՅԵՑԻ, Ժամանակագրութիւն, Բ. տպ., Վաղարշապատ, 1898:
- ՄԽԻԹԱՐ ՎՐԴ. ԳՈՇ, Գիրք Դատաստանի, Երեւան, 1975, էջ 307, հրտկ. Խոսրով Թորոսեանի:
- ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, Երեւան, 1991, քննական հրտկ. Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Յարութիւնեանի:

- ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ Է. Հ., Մխիթար Այրիվանեցի, կեանքն ու ստեղծագործությունները, Երևան, 1985:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԻՍԱՍՏԱՍԷՐ ԿԹՂ. ՕԶՆԵՑԻ, Մատենագրությունը, Բ. տպ., Վենետիկ, 1953:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՎՐԴ. ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՊԼՈՒԶ, Ներբողեան ի Սուրբ Լուսաւորիչն Հայոց Գրիգորիոս, Սովերք, հտ. Ե., Վենետիկ, 1853:
- ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՕԶՆԵՑԻ, Երկեր, Երևան, 1999, էջ 201, արեւելահայ թարգմ. Վազգէն Համբարձումեանի, Անահիտ հրատարակչատուն:
- ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ, Մեկնութիւն Պատարագի, Վենետիկ, 1847:
- ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթ Շնորհանրական, Անթիլիաս, 1977, աշխարհաբար թարգմանութիւն Անուշաւան Վարդապետի:
- ՆԵՐՍԷՍ ՇՆՈՐՀԱԼԻ, Թուղթը, Վենետիկ, 1873:
- ՆՈՐ ԲԱՌԳԻՐՔ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ԼԵԶՈՒԻ, հտ. Ա., Վենետիկ, 1836: Հտ. Բ., Վենետիկ, 1873:
- ՈՍԿԵԱՆ ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՎՐԴ., Տարօն-Տուրուբերանի Վանքերը, Վիեննա, 1953:
- ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՊԻՄԿՈՊՈՍ, Պատմութիւն Հայոց, տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, հտ. ԺԵ., Գիրք Բ., Անթիլիաս, 2012:
- ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ ԵԶՆԻԿ ՎՐԴ., Հայրաբանութիւն, հտ. Ա., Սբ. Էջմիածին, 1996:
- ՊՈՂԱՐԵԱՆ ՆՈՐԱՅՐ ԵՊՍ., Հայ Գրողներ, (Ե-ԺԷ դար), Երուսաղէմ, 1971:
- ՍԱՍՈՒԷԼ ՔԶՆՅ. ԱՆԵՑԻ, Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց, Վաղարշապատ, 1893:
- ՍՄԲԱՏ ՍՊԱՐԱՊԵՏ, Դատաստանագիրք, Երևան, 1958, հրտկ. Ա. Գ. Գալստեանի:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՅԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմություն Տիեզերական, Բ. տպ., Ս. Պետերբուրգ, 1885:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՏԱՐՕՆԵՅԻ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմություն Տիեզերական, Երևան, 2000, արևելահայ թրգմ. Վ. Հ. Վարդանեանի:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԷԼԵԱՆ, Մինիքի Պատմություն, Երևան, 1986 արևելահայ թրգմ. եւ հրտկ. Ա. Ա. Աբրահամեանի:

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐՊԷԼԵԱՆ, Պատմություն Տանն Միսական, Մոսկվա, 1861, հրտկ. Մկրտիչ Էմին:

ՄՐԱՊԵԱՆ ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ, Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզ, Երևան, 1993:

ՎԱՐԴԱՆ ՎՐԴ. ԱՅԳԵԿՅԻ, Խրատներ, Բ. տպ., Երևան, 2008, արևելահայ թրգմ. Շահէ Քինյ. Հայրապետեանի:

ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ ՎՐԷԺ, Գրիգոր Մազիստրոսը Հայ Եկեղեցու եւ Հայոց Դաւանանքի Ջատագով, «Էջմիածին», պաշտօնաթերթ, 2004, թիւ Զ., էջ 60-70:

ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Ընդհանրական Եկեղեցւոյ Հայրերը, Պէյրութ, 1998:

ՏԱՍՆԱՊԵՏԵԱՆ ԹԱՄԱՐ, Հայ Հայրաբանութիւնը, Պէյրութ, 1994:

ՓԱԻՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԱՅԻ, Պատմություն Հայոց, Դ. տպ., Վենետիկ, 1933:

ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Անանիա Վրդ. Սանահնեցի, Աստուածաբանական բնագիւրներ եւ ուսումնասիրութիւններ, Սբ. Էջմիածին, 2000:

ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Դրուագներ Հայ Միջնադարեան Արուեստի Աստուածաբանութեան, Սբ. Էջմիածին, 1995:

ՔԷՕՍԷՅԵԱՆ ՅԱԿՈԲ, Եկեղեցու Հայրեր, Վարդապետներ, Դ-Ը դար, Երևան, 2007:

- ՔԻՊԱՐԵԱՆ ԿԻՒՐԵՂ ՎՐԴ., Պատմութիւն Հայ Հին Գրականութեան, Վենետիկ, 1992:
- ՔՐԻՍՏՈՆԵԱՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, համայնագիտարան, Երեւան, 2002:
- ՕՇԱԿԱՆ ՅԱԿՈԲ, Երբ Հիները կը կարդանք, Պէյրութ, 1983:
- ՕՐՄԱՆԵԱՆ ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔ., Հայ Եկեղեցին, Պէյրութ, 1961:
- CROSS F. L. - LIVINGSTON E. A., Dictionary of The Christian Church, 2nd ed., New York, 1993.
- DUCHUSNE L, Early History of the Christian Church, երեք հատոր, London, 1957-1965.
- Enciclopedia della Bibbia, vol. V. Torino, 1971, Elle Di CI.
- IRENEE HAUSHERR, Spiritualité Monacal et Unité Chrétienne, տե՛ս Il Monachesimo Orientale, Orientalia Christiana Analecta, թիւ 153, Roma, 1958:
- PATRIMACOS REV. NICON D., A Dictionary of Greek Orthodoxy, Minneapolis, Minnesota, 1977.
- QUASTEN J., Patrology, Utrecht-Antwerp, երեք հատոր, 1960:

SYNOPSIS

**THE “VARTABED”S
OF
THE ARMENIAN CHURCH
AS
TEACHERS OF FAITH
AND
THEOLOGIANS**

(From the 5th through the 18th centuries)

The author has focused his research on the “Vartabed”s of the Armenian Apostolic Church who have lived during the 5th through the 18th centuries as Teachers of Christian Faith and Theologians. The Armenian “Vartabed”s are monks who have been ordained as priests.

To-date there has been no research on this subject.

Through centuries, the dedicated Armenian Vartabeds have introduced the religious interpretations of the Armenian Apostolic Church, have cultivated, enlightened, clarified, and advanced the Church’s doctrinal beliefs and have shaped their core essence by developing the foundation of the theology of the Armenian Church. That is how were developed, simultaneously, the theology of the Armenian Church and its Spirituality and the Armenian Monastic Spirituality.

The Vartabeds’ Christian knowledge, their receptive mind, their theological perception and the literature they left behind represent a truly ecclesiastical and religious treasure, where the doctrine of soteriology, realized through the Divine and Human Nature of Christ is demonstrated. The Vartabeds, with their constant presence in the church, their specific mission and their theological writings have ensured, with

all sorts of guarantees, the orthodox existence of the Armenian Church.

The monks in Armenian monasteries of the Old and Middle Ages did not only lead an ascetic and a contemplation life; they were also “learners”, “teachers”, to quench people’s thirst, to convey the good news of God’s salvation, to relieve man’s misery, and to conquer the evils of the world with the power and message of God’s blessings and grace. The Vartabeds manifested great faith in their prayers, their speeches, preaching and witnessing as well as their interpretations, writings and teachings.

The Armenian Vartabeds became the spiritual and intellectual “elite” of the Armenian Church by imbuing the Church with doctrinal thinking and image and instilling in their beliefs strength, the right attitude and an inclination for mission. The author uses the word “elite” to emphasize the unique and characteristic mission and preaching efforts undertaken by that religious rank and their specific role, importance and significance.

After introducing the fundamentals of the teaching and preaching of the Old and New Testaments within the Church, the author presents the Armenian Vartabeds as preachers of the Armenian Church, as teachers, and as theologians.

The Church is the expression of the life of Christ. Hence, the Church teaches and preaches “God’s Word”, the Holy Bible, because in Armenian theology, the Church is considered “The Image of Heaven” and “The Dwelling of God’s Glory” having at its head Jesus Christ, the Son of God.

The Armenian theologian Vartabeds followed in the footsteps of the Church Fathers.

Just like the early Church Fathers, the Vartabeds of the Armenian Church have also been recognized for their Christian doctrines with orthodoxy and reverence.

By preaching and teaching “God’s Word”, and their doctrinal, apologetic and biblical exegetic writings, the Vartabeds of the Armenian Church or the “Armenian Church Fathers” (*Doctores Ecclesiae Armenae* in Latin) became the “theologian” authorities of the Armenian Church; they protected the essence of the orthodox doctrine of the Church, its identity, and ritual and theological interpretations by opposing doctrinal, ecclesiastical and ritual perceptions and every kind of Christological controversies. They undertook very serious, scholarly and missionary works thus strengthening the religious and theological foundations of the reachings of the Armenian Church. As thinkers living the faith they preached, teachers, interpreters, theological writers and Christian moralists, the Armenian Vartabeds succeeded in creating an Armenian ecclesiastical-religious mysticism and spirituality.

In various other studies, the author has discussed and stated that as early as the 5th century the Armenian Church has created in its realm the rank of the “Vartabed” for a specific purpose.

For the Armenian people and Church, the 5th century has a crucial significance. On the one hand, the creation of the alphabet of the Armenian language, the translation of the Holy Bible into Armenian, the organization of the Armenian Church, the translation of the writings of the Church Fathers, as well as the translation of the Greek and Syriac religious and intellectual minds, which firmly stimulated Christianity in Armenia.

The doctrine of the Christian religion, the assimilation of its identity and the expansion of its concepts became the primary and essential purpose of the Armenian Church. The Armenian Church entrusted that very important responsibility and mission to the rank of the “Vartabed”s. In other words, the preaching of God’s Word and the right to teach, interpret

and defend its doctrinal and theological subject matters were reserved by the Armenian Church to the rank of the clergy who had mastered the subject, namely the “Vartabeds”.

The duties, responsibilities, and mission of the Vartabeds within the Armenian Church was considered so significant that at the Armenian Ecclesiastical Council in Bardav (in 767), it was recommended to assign Vartabeds everywhere to keep away the heretics from the Church and restrain them from distorting and disrupting the godliness and the worship of God. Catholicos St. Nerses the Graceful (12th century) demands the same when he says: “Those Bishops and Primates who are not “Vartabed”s ought to have Vartabeds by their side”. In Armenian ecclesiastical literature, we often come across confirmations with regard to this or that Bishop or Catholicos having been a “Vartabed” (such as St. Gregory the Illuminator – 4th century, Catholicos St. Nerses I the Great – 4th century, Catholicos St. Sahag I – 5th century, Catholicos Guiragos I of Virab – 14th century, and others).

Consequently, the exact duties of the Vartabeds were to “preach”, to “instruct”, to analyze/interpret the Holy Bible, to explain the Church’s beliefs and doctrine, to instill “God’s Message” in man’s heart, and to protect and preserve the orthodox doctrine of the Church.

It is because of this perception of the ecclesiastical standing, position and responsibilities of the Armenian Vartabed that within the history of the Armenian religious, ecclesiastical, spiritual and intellectual culture, the “Armenian Vartabed” stands out as someone who combines the faith, the proficiency, the word and the letter all in one personality.

The Armenian Vartabeds were entrusted with a very important role, namely, to protect and strengthen, orally and verbally, the Christian faith, doctrine and theology, and to reinforce the Church’s spiritual and religious ideals and practices. The Vartabed epitomized the writings and literature of

the Church, as well as the educational, theological, biblical interpretations, patrological and spiritual-religious issues.

The Vartabed of the Armenian Church was a man who spent his life in a monastic, contemplative and ascetic environment and practice and who would be ordained as priest only after completing 6-8 (or more) years of studies. Despite being a man of contemplative, ascetic and pious sentiments, he was a very active and enthusiastic clergy conscious of the Church's mission. The "Vartabed" title is not a simple label, but a kind of scientific-qualitative ecclesiastic title, which, while underlining the Vartabed's compatibility to ecclesiastical learning and his theological preparation and functions, authorizes him to do orthodox and theological interpretations, to elucidate and to lead the faithful and the Church in the path of spirituality.

In this respect, the analytical and interpretative works undertaken on the Holy Bible by the Armenian Vartabeds are rich in orthodox doctrine, theology, religious thoughts, mysticism and spirituality.

The author, referring to St. Yevakr Bondatsi's (Evagrius Ponticus, 4th century) religious and deeply thoughtful statement, that "If you are a theologian, then you pray truthfully and if you pray truthfully, then you are a theologian", and also remembering several other Armenian Vartabeds, concludes that the Vartabeds were men of prayer, who lived an ascetic and contemplative life filled with prayer, introspection and the divine spirit. That is why they are remembered in history as "theologian Vartabed", "Illuminator of Armenia", "Illuminator of the Universe", "Virtuous Vartabed", "Lighted Torch of the Catholic Church", "Saint Vartabed", "Saint and Theologian Vartabed", "Vartabed full of divine graces", "Christ-spreading source", etc. etc.

As faithful believers, and as ecclesiastical and Church servants, they firmly believed that the Church's mission and

preaching was nothing but “Helping men in their faith and the realization of God’s plan for mankind’s salvation” as would say St. Paul the Apostle. They therefore preached, wrote, taught, translated, interpreted and witnessed Christ and the Good News of salvation. In this manner, the seed of their mission became life’s most significant message.

In the history of the Armenian Church, it is often documented that Vartabeds rich in faith and knowledge have participated in Armenian Church Councils and have brought their important ecclesiastical and theological contributions at those assemblies.

The history of the Armenian Church mentions another important aspect, namely, that the Armenian Vartabeds would even write counseling or advisory and canonical circulars and send them out to the Dioceses in Armenia to guide and direct the faithful, the monks and the princes. With this spirit of devotion and helpful service they certainly contributed to the spiritual-religious and cultural development of the Armenian people.

The theological thinking of the renowned Armenian Vartabeds living between the 5th and the 18th centuries, their compatibility for learning and their faith are reflected in their various writings, both minor and more sizeable, pertaining to ecclesiastical, doctrinal and religious issues. Their theological thinking and instruction are dispersed in the various ecclesiastical and spiritual writings they have left behind, such as: interpretations of the various books of the Holy Bible, doctrinal writings, discourses, the Divine Liturgy, the Divine Office, Breviary and the Book of Hours, counsel and recommendations concerning Christian ethics, monastic-ascetic exhortation, panegyric, etc.

Within this general framework, the theology of the Armenian Vartabeds dealt with the following Christian subjects and truths:

- Hermeneutics, Biblical Exegesis,
- Incarnation and Christology,
- Holy Spirit, Holy Trinity,
- Soteriology. Redemption, Salvation,
- Mariology,
- Theology of the Cross,
- Ecclesiology,
- Church Apostolicity,
- Church Tradition,
- Dogmatics,
- Angelology,
- Escatology,
- Etc.

In addition to the subjects listed above, the Armenian Vartabeds have also several discourses (religious-theological writings) which specifically refer to the following Christian mysteries and truths:

- God the Creator and Providence of God,
- Holy Spirit and Holy Trinity,
- Incarnation of Christ, Christology,
- Soteriology, Salvation, Redemption,
- Nativity and Theophany of the Lord,
- Baptism of our Lord Jesus Christ,
- Transfiguration of our Lord Jesus Christ,
- Ascension of Jesus Christ,
- Pentecost,
- Incorruptibility of the Body of the Lord,
- Presentation of the Lord to the Temple,
- Palm Sunday,
- The sufferings of the Lord,
- Holy Cross and the Crucifixion of the Lord,
- The Lord's death and His burial,
- Resurrection of the Lord,

- Assumption of the Holy Mother of God,
- Second coming of the Lord and Judgment Day, Eschatology,
- Divine Liturgy and Holy Communion,
- Church of Jesus Christ, Apostolicity and Church Tradition,
- The Sacraments,
- And others.

The Armenian Vartabeds have also produced many panegyrics with Christian and theological significance consecrated to Saints, such as St. Thaddeus and St. Bartholomew, St. Gregory the Illuminator, St. Heripsime, St. Nerses the Great, etc. They have, moreover, other religious and theological writings and discourses about virtues, human immoralities and vices, about the Lenten period, about the Christian understanding of sins, penitence and repentance and the confession of sins and their theoretical and practical implications.

This entire undertaking of the Vartabeds not only gives a general picture of the Christian theology of the Armenian Church, it also constitutes the goldmine of the Armenian Church Spirituality.

In the history of the Armenian Church and monastic life, it is clearly demonstrated that the “Armenian theologian Vartabeds” are totally and profoundly immersed in the orthodox Christian faith and the ideals of Christian identity.

It would be fair to confirm that the Armenian Church, through the dedicated and hard work of the Vartabeds, their studies of the Christian ideals and their theological thinking, combined with the teachings of the Church Fathers, Desert Fathers and the Monastic Fathers, achieved a high level of spirituality. Consequently, their accomplishments and the theological legacy they left behind serve as a testimony of extraordinary significance and value for the Armenian Church.

In his present study, the author mentions the various doctrinal and theological writings of over fifty Armenian Vartabeds – “published” and familiar to-date – and their translations (if they exist), and he provides a substantial list of valuable theological research undertaken by the Armenian Church on relevant subjects, which are worthy of consideration in their own right as to their significance and quality. Among the collection of Armenian manuscripts, there may exist hundreds of theological writings which need time to be published.

Over time, the Vartabeds of the Armenian Church demonstrated not only an extensive and abundant biblical knowledge and compatibility but also a comprehensive understanding pertaining to doctrinal and orthodox Church issues and the mysteries of the Christian faith, its fundamentals and values, always stressing to shun the worldly extremes and embrace the Christian way of life and strive to be Godlike.

Towards the end of this study, the author mentions one of the Armenian historians, namely, Guiragos Vartabed Kantsagetsi (13th century) and the distinguished position of the Armenian Vartabeds (their spirit, role, and functions), and the words expressing their praiseworthy mission. The historian states that:

“The Vartabeds of the Armenian Church were not only translators but also teachers, and prophets who predicted the future.

They were filled with the Holy Spirit, ...and were penetrating interpreters.

They were the foundation of the Church, walls of fortress for the faithful, illuminating towers and glowing torches.

They were the theologians of the “Word of Life” and the quenchers of the thirsty souls.

They were chaste men who loved sanctity and abhorred vices and immoralities.

They were educators and good examples to others, comforters of the elderly and the weak, elevators of meek sinners, devotees of education and reprimanded those who hated education.”

«ԱՄԵՆԱՅՆ ԱԶԳ
ԶԻՒՐ ՀԱՐՅ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆ
ՊԻՆԴ ԿԱԼՑԻ»

(ՍԲ. ՆԵՐՍԷՍ ԼԱՍԲՐՈՆԱՅԻ,
Խորհրդածություն Սբ. Պատարագի,
Երուսաղեմ, 1842, էջ 118)

**WESTERN DIOCESE OF THE
ARMENIAN CHURCH OF NORTH AMERICA**

3325 N. GLENOAKS BLVD., BURBANK, CA 91504

TEL.: (818) 558-7474 FAX: (818) 558-6333

EMAIL: info@armenianchurchwd.com • www.armenianchurchwd.com

PRINTED BY DIOCESAN PRESS 2016